

Az árnyékos oldalon

Vidéki Magyarország
a rövid hatvanas években

TARTALOM

Az árnyékos oldalon – a rövid hatvanas évekről (Csikós Gábor–Horváth Gergely Krisztián)	7
---	---

Nagylátószög

Horváth Gergely Krisztián: A vidékellenes politika elemei Magyarországon az 1960-as években. Kortárs szempontok egy évtized értékeléséhez	13
Ö. Kovács József: A téeszneurózisról. „Gyenge” téeszek és földügys a kollektivizált vidéki Magyarországon	55

Termelőszövetkezetek terepen és papíron

Oláh Sándor: Szovjet minta a Székelyföldön	99
Káli Csaba: Hogyan lehetett a termelőszövetkezet ellen izgatni? A kollektivizálás és a jogszolgáltatás kapcsolata zalai példák alapján	141
Czetz Balázs: „A gyenge gazdálkodási eredményt éveken keresztül a rossz vezetés eredményezte.” A termelőszövetkezetek megerősítésére tett intézkedések és hatásuk Fejér megyében (1960–1967)	181
Csikós Gábor: Játsszák a szervezetben. Egy jásszági termelőszövetkezet példája (1963–1972)	205
Szulovszky János: „Azóta rájöttem, hogy a Kádár-korszak nem is lehetett volna hosszú életű.” Egy nagyhegyesi memoárlró parasztember visszaemlékezéseiből	237

Hatalmi struktúrák és uralom a mindennapokban

Jobst Ágnes: Egy megfigyelt falu	263
Bognár Szabina: Közigazgatási észszerűsítés, vagy az önállóság felszámolása? Hidépítés és községszgyesítés (Kimle, 1966)	289
Völgyesi Orsolya: A katolikus egyház térszűtése és a hagyományos paraszti világ felbomlása Mezőfalván az 1960-as évek elején	309
Sántha István: „Uradalmi téglá.” Beköltözés a faluba, a dél-vértesi puszták esete ...	333
Szima Viktória: A művelődési házaktól a népművelőkig. Kultúrpolitika Fejér megyében a kora Kádár-korszakban az 1976-os közművelődési törvény születéséig	379
Kis József: Sztálinisták, maoisták az 1960-as években Borsodban	395

A kötet szerzői	423
Földrajzi- és helységnévmutató	425

Ö. KOVÁCS JÓZSEF

A téeszneurózisról

„Gyenge” téeszek és földügyc a kollektivizált vidéki Magyarország

*„Ezt nekünk nem a szél fújta, nem davaj föld. Itt a két kezükkel kaparták össze.
Mi is el tudtuk volna pocskékolni.”¹*

Témánk túlmutat a már sok részletében feltárt kollektivizálás közvetlen erőszak történetén. A régebbi korok történetkutatói megfigyelése szerint egy-egy időszak krónikájában többször van szó szenvedésről, mint boldogságról.² Ebben a tekintetben a kollektivizálás története sem mutat eltérést. Kérdés, hogy a kollektivizált, feldúlt falvak világát miként lehet életszerű közelségbe hozni. Elismerve, hogy a mindenkor aktuális jelen lehetséges módon örömteli megélése is természetes antropológiai jellemzőnek számít, az utókor kutatójának azonban egy politikai diktatúra esetében mégis inkább a kereteket, sorsfordító tényezőket kell sorra vennie.

A hagyományos parasztság tömeges felszámolása után is beszélhetünk mezőgazdaságban dolgozó parasztságról, de alapvetően megváltozott miliőben. Más mennyiségi és minőségi szempontok alapján meghatározható generációkról van már szó a sokak által sikeres ágazatnak tartott agrárvilágban. A kollektivizálás közvetlen hatásainak, kortársi reakcióinak és tapasztalatának számbavételére eddig kevesebb figyelmet fordítottunk.³ Az akkori helyzet múlt- és jövőképei mind az egyéni, mind pedig összességében a kollektív viselkedésformákat, az alkalmazkodó ellenállási módokat alapvetően befolyásolták. A falvakban maradtaknak ’56 leverése után egy újabb vereséget kellett elviselniük. A kollektivizálás elleni nyílt és rejtett lázadásai állam elfojtása után a régi-új diktatúrában kellett megtalálniuk életük értelmét. Az előbb megfogalmazottakkal csupán utaltunk az ekkori történeti szituációk lehetséges értelmezési lehetőségeire. Ebben a tanulmányban a történeti forrásaink faggatása során elsősorban hivatali, párt és államhatósági dokumentációban megjelenő olyan szabályszerűségeket kerestünk, amelyek meglátásunk szerint rámutatnak a meghatározó történelem- és társadalomformáló tényezőkre.⁴

¹ Tabdi községből írt levélrészlet, amelyet a *Szabad Föld* szerkesztősége kivonatolt a KB-nek küldött jelentésében, 1960 januárja–februárja. MNL OL, M-KS-288. f. 28. cs. 21. ó. e. 1960. 139–141.

² Huizinga 1979, 29. A mindennapi öröme történeti kérdéskörére: Apór 2008.

³ Az ezzel kapcsolatos kutatási feladatokra is lásd Valuch 2003a és Valuch 2003b. A kortársi, az öncenzúrát is tükröző szociográfiai művek elemzésére lásd Horváth 2019. A kollektivizált vidéki miliőkről olvashatunk elemzéseket az Erdélyben élő Oláh Sándortól és Gagy Józseftől, lásd például Oláh 2019; Gagy 2017. A levéltári adatok tematikus vizsgálatára és ugyanezen időszak emlékeztörténeteire lásd Káli 2019; Czetz 2015; Ritter 2019; Szulovszky 2019.

⁴ A kézirat lezárásakor jelent meg a kérdéskörrel más szempontból foglalkozó publikáció: Varga 2019.

A kollektivizálás utáni időszak szereplőire is igaz az, hogy a múltra vonatkozó, nyilvánvalón elnyomott tapasztalati emlékképek és jövőbeli elvárások, tervek, stratégiák határozhatták meg a cselekvéseket.⁵ A kollektivizálás azonos hatásai a lokális és regionális különbségekkel szemben erősebbek voltak. Számos olyan forrásrészletet találhatunk, amelyek az előbbi állítást igazolják. Mindezek szemléletesen érzékeltetik a kortársi tapasztalatokat: a sorsfordítás utáni alkoholmámorba sülyedőket vagy a városokba menekülőket; a papíron téveszként regisztrált, ám valójában létre sem jött termelési és szövetkezési formákat.⁶

A történeti értelmezésnek megfelelően a kortársi és a mai tudásunk szerint mérlegelhetjük azt, hogy mit értünk téeszneurózison.⁷ Alkalmazhatjuk mindazokat az elméleti, társadalomkutatói magyarázatokat, amelyek a konfliktusokkal foglalkoznak, hiszen az alapvető kiindulópontunk egy súlyos konfliktushelyzet meghatározó tényezőinek megnevezése és hatásuk elemzése. A konfliktusok önmagukban, szinte laboratóriumi körülmények között mutatják meg a jelenségeket. Itt is hangsúlyoznunk kell, hogy a kollektivizálást, az egyéni parasztgazdaságok erőszakos felszámolását olyan társadalomtörténeti eseménynek tartjuk, amely egyszerre volt traumatikus sorsfordítás, nagy társadalmi tömböt érintett és hosszú távú struktúráváltoztató jelentősége lett.⁸

Röviden utalnunk kell a történeti forrásaink nyelvi kódjaira, egyáltalán a kommunista diktatúra lényegét elfedő kifejezéseinek szívós továbbélésére. Az életszerű logikai szálak megtalálása révén persze még világosabb, hogy a „kettős színpad”, a „kettős dialógus” felállítása itt is az alapvető célt, a tényleges történések leplezését szolgálta.⁹

Vessünk egy pillantást a szövetkezet kifejezés tartalmi jegyeire. Főként a nyugati világban, és a második világháború előtti Magyarországon is a szövetkezetek valójában az

⁵ Koselleck 2003.

⁶ Illusztratív példák: „A községek átszervezése után, télen nem indult el a közös tevékenység, s így a dolgozó parasztok többsége töprengett, ivott. A legtöbb községben nem volt meg az az erő, amely a kételyeket eloszlatta, a töprengést levezette volna. Pedig, mint ahogy az egyik tsz-tag megjegyezte: ők még »vigasztalásra« szorulnak.” Információs jelentés, 1960. március 18. MNL OL, M-KS-288. f. 11. cs. 625. ő. e. 1–11; „a sikertelen év végi elszámolást sok termelőszövetkezetben (főleg az újakban) elsősorban a gyakorlatlan vezetés, a szakszerűtlen gazdálkodás, a nagymértékű beruházás, a túltervezett munkaegység, a munkaerőhiány és a tagok közötti ellentét okozta. [...] Szóvá teszik a vezetők helytelen magatartását, önzését, kiskirálykodását, iszákosságát is. Hibáztatják őket ígérgetéseikért. Nem egyszer megjegyzik: [...] úgy viselkednek, mint a régi földesurak, vagy az intézők [...]. Nem mernek bírálni, félnek a retorzióktól. Ez az egyik oka annak, hogy a bíráló levelek sokszor névtelenek. A kivizsgálás pedig azt bizonyítja, hogy kevés kivételtől és a túlzásoktól eltekintve, megalapozottak.” Magyar Rádió és Televízió szerkesztőségi jelentése, 1961 júniusa. MNL OL, M-KS-288. f. 28. cs. 1961. 2. ő. e. 198; „Még egyszer megkérjük a pártbizottságot, hogy tegyen olyan irányú intézkedést, hogy ezek a tsz-szervevények jöjjenek vissza hozzánk dolgozni legalább addig, amíg a kezdet nehézségeit áthidaljuk.” A Vas megyei Jánosháza 50 éven felüli tsz-tagjainak nevében írt levél a pártbizottságnak. Jánosháza, 1960. d. n. MNL VaML, MSZMP, 1. f. 2. 1960. 62. ő. e. Vaskeresztes, Pornóapáti nemzetiiségi községek problémái, egyéb ir. 1002.

⁷ Lásd Csikós 2019.

⁸ Bővebben lásd Ö. Kovács 2012.

⁹ Tischner 2000, 79–83.

egyéni magántulajdon védelmére és a közös érdekérvényesítés céljából alakultak meg. A keleti, szovjet típusúak a szövetkezet nevet szintén használták, azonban ennek keretei között ténylegesen éppen a magántulajdont vették el.¹⁰ A kolhozok valójában egy orosz-lántársasághoz hasonlíthatók.¹¹

Disszonáns, rendkívüli feszültségekkel teli helyzeteket láthatunk, ami arra figyelmeztetheti a kutatót, hogy ezen traumatikus jelenségekkel és következményekkel a kortársaknak együtt kellett élniük. Ahogy majd érzékelhetjük, a kollektivizálásban érintett kortársak kényszerű attitűdváltáson mentek keresztül, ami egyben a disszonanciacsökkentés, a feszültségoldás egyik eszköze. A közép-kelet-európai kollektivizálás történetében dr. Juhász Pál pszichiáter és kollégáinak debreceni egyetemi kutatócsoportja kiemelkedő érzékenységgel és igen korán reagált a téeszneurózisra. Juhász Pál 1965-ben a kényszerűen fésült hivatalos fogalomhasználat ellenére egy „kelet-magyarországi falu”, az akkor nem megnevezhető Csengersima háztartásainak évekig tartó (az alkoholfogyasztástól a mentális állapotig terjedő) vizsgálata révén tett máig hatóan fontos megállapításokat.¹² Ezt a kutatási eredményt tekintetbe véve mi itt elsősorban levéltári források alapján nevezünk meg további olyan tényezőket, amelyek a téeszneurózis gyűjtőfogalmához is tartoznak.

Mindezek előtt azonban röviden foglaljuk össze, hogy a parasztcsaládok helyben maradó tagjai milyen módon lettek hivatalosan téesztagok. A téesztagság indokai közé tartoztak az előremenekülés, a félelemből fakadó engedelmeskedés viselkedésformái, de a konkrét fizikai erőszak, a szó szerinti értelemben vett bepofozás is. Az említett három tényező együttesen képezte az alapkonfliktust.

Mit tapasztaltak a kortársak a kollektivizálás befejezéséig?

Ahhoz, hogy jól értsük a kollektivizálás után a falvakban maradtak és onnan eltávozók múltképeit, sorra kell vennünk a radikális változások, az identitástörés legfőbb tényezőit. Az alábbiakban a kollektivizálás befejezéséig megfigyelhető történések szerepelnek időrendben:¹³

- A Vörös Hadsereg jelenléte által biztosított 1945. évi földelkobzás és földosztás ellentmondásos társadalmi gyakorlata, amely lényegében megteremtette a háború végén a leplezett kommunista diktatúrát, amely 1948-ra leplezetlenné vált. Külön is meg kell említeni a kollektivizálási kampányt, az egyházi iskoláknak a pócspetri koncepciók perhez kötődő államosítását, ami a propaganda révén itthon és külföldön a magyar falu megszállásának szimbóluma lett.

¹⁰ Kurucz 2012.

¹¹ Aiszóposz meséjében az oroszlánal szövetkezés végén a zsákmány, az „oroslánrész” az oroszláné.

¹² Juhász 1965; Juhász 1975.

¹³ Lásd bővebben Ö. Kovács 2012; Ö. Kovács 2015; Ö. Kovács 2017.

- A parasztellenes állami politika részét képező gazdaelit kiiktatása, kriminalizálása (zaklatás, [agyon]verés, internálás, kivégzés, munkaszolgálat, kitelepítés).
- A további szovjetizálás révén, a kollektivizálási kampányban az egyéni gazdálkodási formák, az egyéni tulajdonformák korlátok közé kerültek, és a politikai tőkeformák váltak meghatározóvá.
- Tanyafelszámolási akciók, új „tanyaközségek” alakítása.
- Földelhagyás, elköltözés.
- Amit a kolhozok szervezése során az „új hatalom”, a kommunisták ígértek, azt rendszerint nem tartották/nem tarthatták be. (A paraszti racionalitás szerint az ígéretek többsége eleve teljesíthetetlen volt.)
- A már évszázadok óta ismert uradalmi és uralmi formák, gyakorlatok éltek tovább, ahogyan ezt sajátos humorral is jellemezték (például: tszcs = tovább szolgáló cseléd).
- A „szocialista gazdaság” a pazarlás, a hozzá nem értés világát jelentette a többség számára.
- Minden kortársi szereplő tisztában volt azzal, hogy a hirdetett „önkéntességgel” szemben a belső gyarmatosítás, a terek elfoglalása csak erőszakkal lehetséges.
- 1956-ban a kolhozok többsége heteken belül feloszlott, amely történés önmagában is a kudarcpolitika kifejezője.
- Az 1958 és 1961 között végrehajtott utolsó kollektivizálási kampányban pszichikai nyomásgyakorlással, adminisztratív nyomással, kínzással kényszerítették a parasztságot hagyományos életmódja feladására.

A fentiekben vázolt állami erőszak és társadalmi reakciók egymásra hatásai eredményezték a hagyományos paraszti identitástörést.

A téész mint társadalmi valóság a kollektivizálás befejezése után.

Krizis és alkalmazkodó ellenállás

A kommunista politikai mítosz alapján kijelölt kolhozosítást sajátos „fejlesztési” projektként is értelmezhetjük, amely a kortársak előtt egyébként is így vált hivatalosan ismertté. Arról azonban a döntéshozók ekkor sem beszéltek a nyilvánosság előtt, hogy elvileg minden fejlesztési projektnek karakterisztikus jellemzője a bizonytalanság, a mozgástér, a szervezeti keretek korlátai, a gyakran kiszámíthatatlan mellékhatások.¹⁴ Másrészt a felülről, az állami erőszak által végrehajtott beavatkozás folyton beleütközik a lokálisan-regionálisan változó társadalmi korlátokba (a népesség-összetételtől a rezsimmel szembeni el-

¹⁴ Mike–Szepesi–Ungvári–Kaderják 2014, 34. Az állami projektekre, kiemelten a kommunista típusúra lásd Scott 1998.

lenállási formák hagyományaiig).¹⁵ A téesztörténetek önmagukban is fontos jellemzőket mondanak el a Kádár-kori Magyarországról, hiszen a téeszek a falvakban a legfontosabb hivatalos munkahelyekké váltak. A gazdasági üzemforma mellett a téeszeknek politikai funkciói is voltak. A kolhozosítás látványos elutasítása ellenére ezek a nagyüzemek átalakított, domesztikált, sokszor a tagság saját képére formált társadalmiasodási magokká lettek a magyar falusi társadalomban. Az egyik kérdésünk most az, hogy a falvakban maradtak többségének hivatalos munkahelye mit kínált az 1960-as évek elején? Az mennyiben volt erőforrás, bizonyos értelemben „zsákmányszerző” hely, kikényszerített miliő, amelyben ki-ki esetleg megtalálhatta a saját hasznát is, vagy éppen a téesz létezése lökte ki véglegesen a faluból.

A kollektivizálás egyben azt is jelentette, hogy az agrárvilágban rendszerszinten elfogadottá vált a „gyenge téeszek” hálózata. A következőkben ezzel a jelenséggel ismerkedünk meg.

„Gyenge téeszek”

A hivatalos szómágia alapján „gyenge termelőszövetkezeteknek” nevezték az alapvető problémákkal küzdő üzemformákat.¹⁶ A kollektivizálás befejező éveiben a téeszek számának papíron rögzített számnövekedésével messze nem tartott lépést az árutermelési arányuk, hiszen az 1959-ben 48%, 1960-ban 46%, míg 1961-ben 41% volt. A további belső szerkezeti problémákra az 1. táblázat adatai is fényt vetnek.

1. táblázat. Az árutermelés és a rövid lejáratú hiteligények alakulása a téeszekben 1959–1961

	1959 M Ft	1960 M Ft	1961 M Ft
Az árutermelés értéke	3983	7011	7194
Befejezetlen termelés	1110	2131	3747
Összes	5093	9142	10 941
Folyósított rövid lejáratú hitel	1571	4664	5958
Rövid lejáratú hitel az árutermelés százalékában	31%	51%	54%

Forrás: Nemzeti Bank-jelentés, 1962. április 16. MNL OL, M-KS-288. f. 28. cs. 1962. 4. ő. e. 7.

¹⁵ Bessel–Jessen 1996; Scott 1985; Scott 1996.

¹⁶ Általánosan megállapítható, hogy az 1950-es évek végén a termelési érték mellett az állóvagyon (föld és eszközállomány) nagysága, a tagok száma, a forgóeszköz nagysága voltak a döntő tényezők a téeszek besorolásánál. Például 1963-ban már nagyobb hangsúlyt kapott a termelési érték és a hozamérték, a hetvenes években tovább árnyalták a módszertant. (File 1964; Szerdahelyi–Udovecz 1973.) Arról, hogy a téeszek miként befolyásolták a népességmegtartó képességet és mekkora volt a kollektivizálás társadalmi ára, ezen kortársi statisztikai elemzésekben érthető módon kevésbé lehetett beszélni.

A téészek ebben az időszakban (1959–1961) az egyébként mintegy négyszeresére növelt hitelfolyósítás ellenére is krízisben voltak. A téészhálózaton belül külön problémakört képeztek a „gyenge gazdaságok”, amelyeknek 1961-ben még külön 280 millió forint „kö-zéplejáratú üzemviteli hitelt” adtak. Ennek összege az 1960. évi egy szántóegységre jutó 29 forintról 1961-ben 39 forintra emelkedett.¹⁷ A téészek 1961-ben hivatalosan 265 millió forint mérleghiánnyal zártak. A hiány összege folyamatosan növekedett, amelynek között, becsült összege 1959-ben még csak 26,9 millió, 1960-ban 185 millió, 1961-ben 265 millió forintot tett ki. Erre a valójában felmérhetetlen összegre vonatkozóan jegyezték meg a jelentésírók, hogy „[s]zámításaink szerint 1959-ben a tényleges gazdálkodási hiány 102 millió, 1960-ban 221 millió, 1961-ben 351 millió Ft-ot tett ki, ami egy kh szántóegységre vetítve 37, 39, ill. 49 Ft-ot tett ki”.¹⁸

Magyarországon az 1961. évi zárszámadások szerint a 4195 téesz közül hivatalosan 720 (17%) mérleghiányos volt, míg 780 (19%) az alacsony fokú gazdasági egységek közé tartozott.¹⁹

A nyilvántartott téesztagok 78,5%-a és mintegy 120 ezer családtag vett részt a kollektívnek nevezett munkában. Az előbbi, kozmetikázott számokból is érzékelhető, hogy az eredeti kollektivizálási válság ebben a vonatkozásban mit jelenthetett. Például azt, hogy a munkát elvégző tagoknak a második negyedétől kezdve csak 41%-a kapott készpénzlelő-leget. A többi esedékes kifizetésről és jutatásról itt nem is szóltak.²⁰

A kollektivizálás befejezése utáni krízis strukturális helyzetét még inkább érzékelteti, hogy „gazdaságilag gyenge termelőszövetkezetek 1959-ben a közös gazdálkodásba vont összes terület 16,2%-án, 1960-ban 22,8%-án és 1961-ben pedig 34,3%-án gazdálkodtak. Az ideiglenes kijelölés alapján a gyenge termelőszövetkezetek aránya 1962-ben ugyan már tovább nem emelkedett, de lényegében nem is csökkent.”²¹ (1–4. térkép)

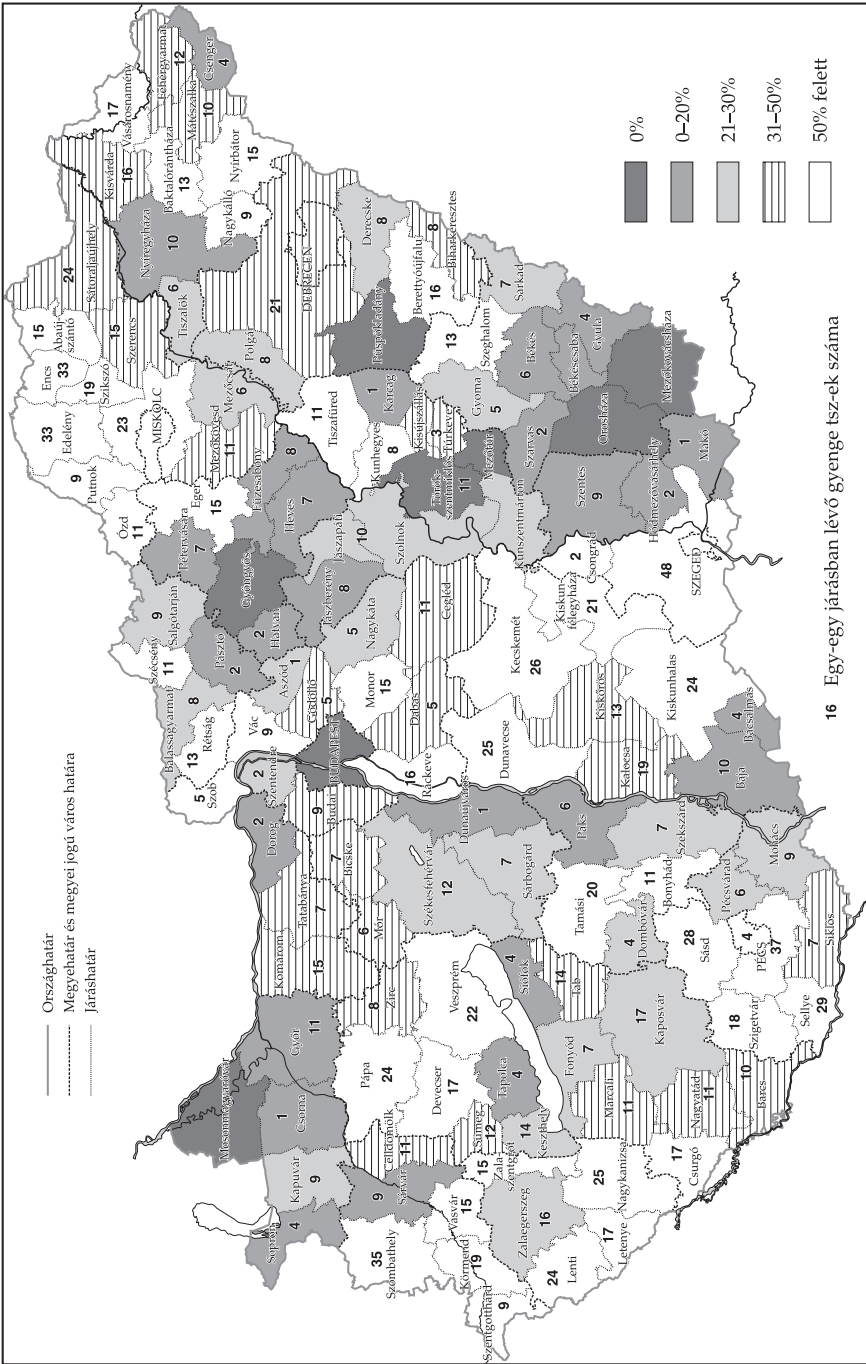
¹⁷ Nemzeti Bank-jelentés, 1962. április 16. MNL OL, M-KS-288. f. 28. cs. 1962. 4. ő. e. 7.

¹⁸ Nemzeti Bank-jelentés, 1962. április 16. MNL OL, M-KS-288. f. 28. cs. 1962. 4. ő. e. 8.

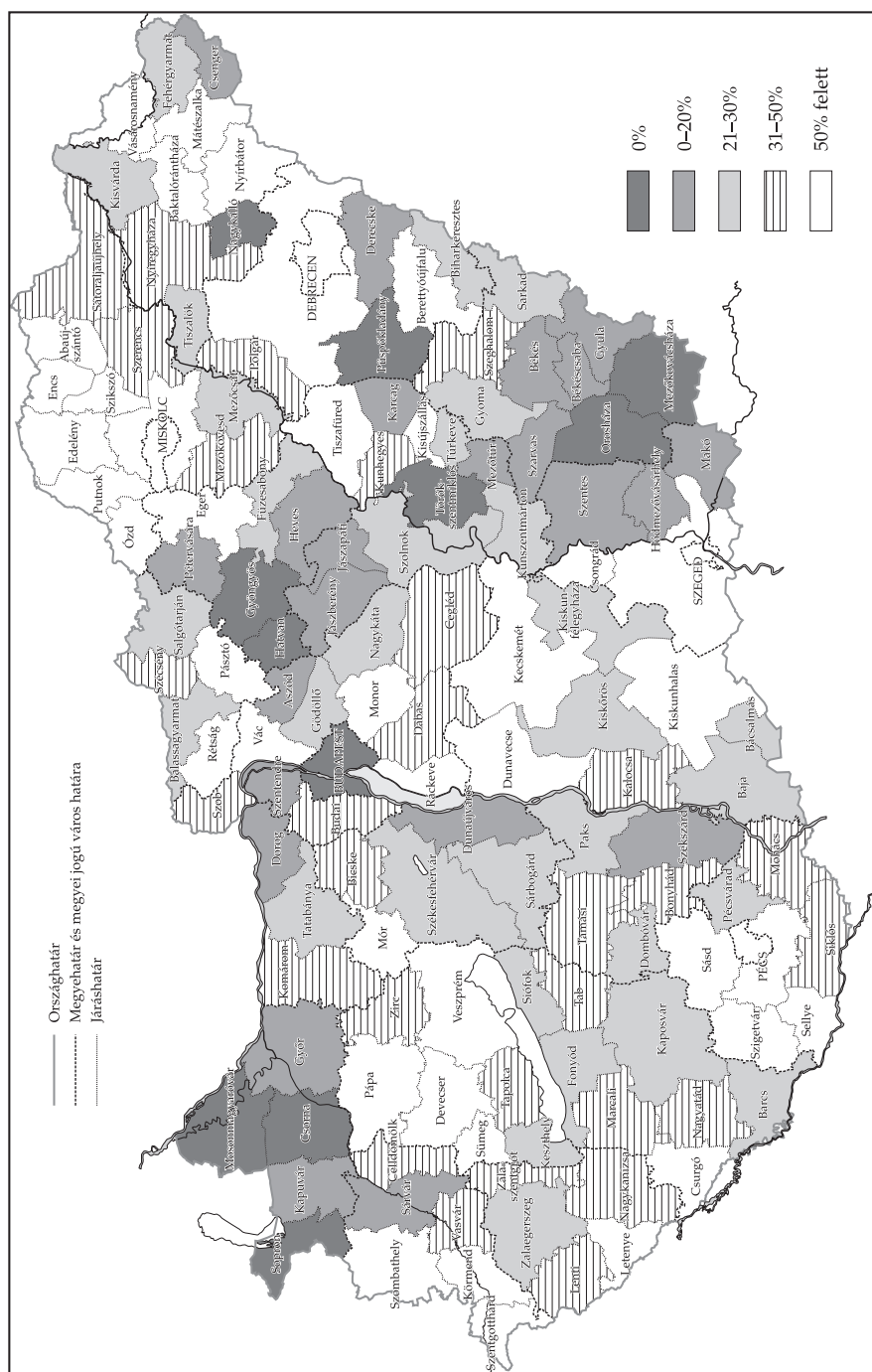
¹⁹ Ezekről jelentősen különbözve, a kolhozformától nyilvánvalóan eltérve, egyfajta vállalkozásként kezdett el működni például négy megnevezett téesz: a túrkevei baromfikeltető és -nevelő, kötélgyártó; a karcagi baromfikeltető; a hajdúböszörményi pecsenyecsibe- és törzsbarmfi-nevelő, valamint a tata-házai baromfitelep. A négy üzem össztermelési értéke: 4 398 000 forint volt. A hajdúböszörményi ekkor veszteséges volt. A többiek a jövedelem 70%-át beruházásra fordították, 30%-ot a vállalkozásban részt vevő téészeknek adtak. Külön kategóriát képezett például 24 halászati vállalkozás, valamint a földműves-szövetkezeten belül jegyzett 134 szőlő- és gyümölcsstermesztő szövetkezet, igen tekintélyes, 36 ezres tagsággal. Tájékoztató jelentés a PB számára, 1962. április 26. MNL OL, M-KS-288. f. 28. cs. 1962. 4. ő. e. 51.

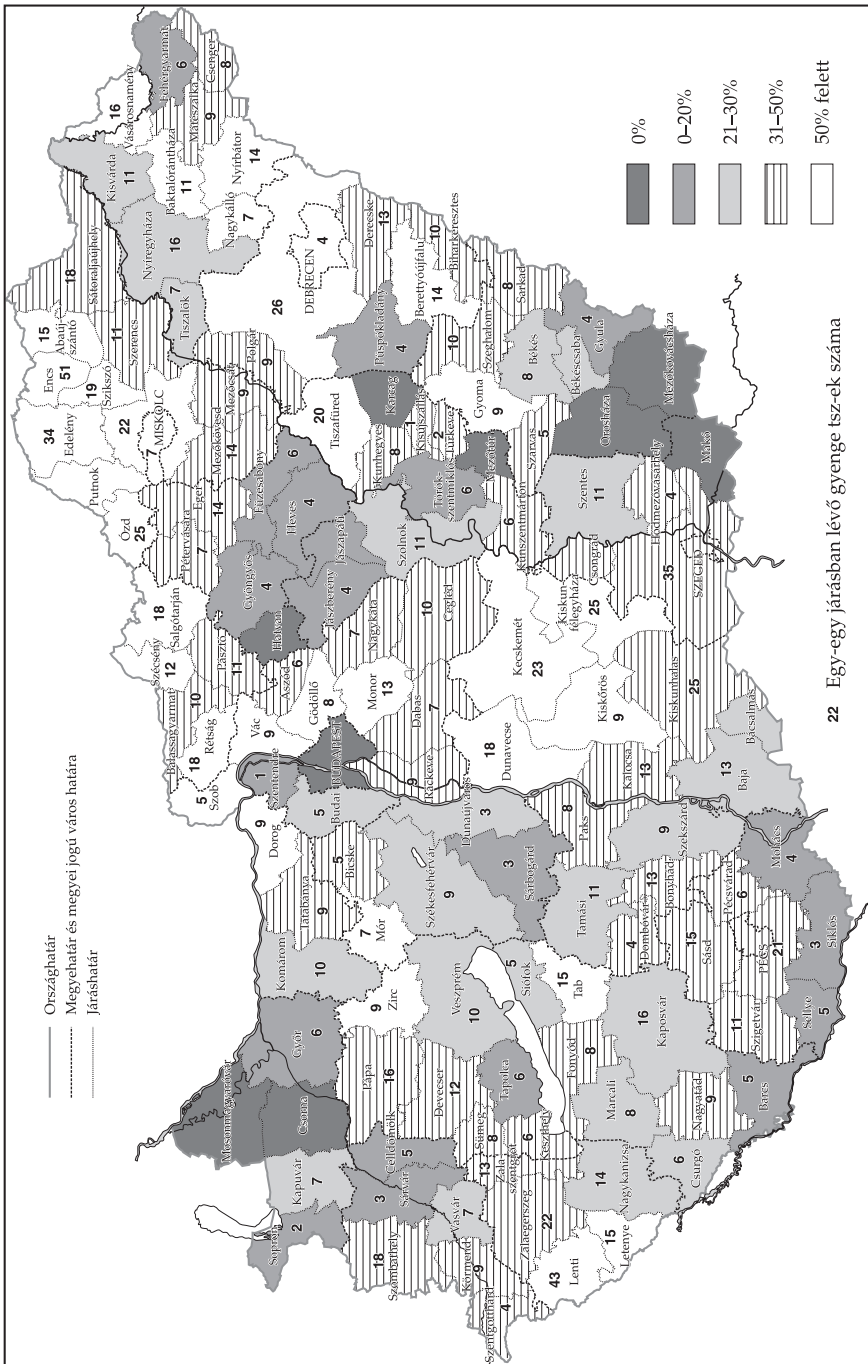
²⁰ Tájékoztató jelentés a PB számára, 1962. április 26. MNL OL, M-KS-288. f. 28. cs. 1962. 4. ő. e. 49–50.

²¹ FM Tsz Üzemgazdasági Főosztály jelentése, 1963. február 22. MNL OL, M-KS-288. f. 28. cs. 1963. 10. ő. e. 78–84.

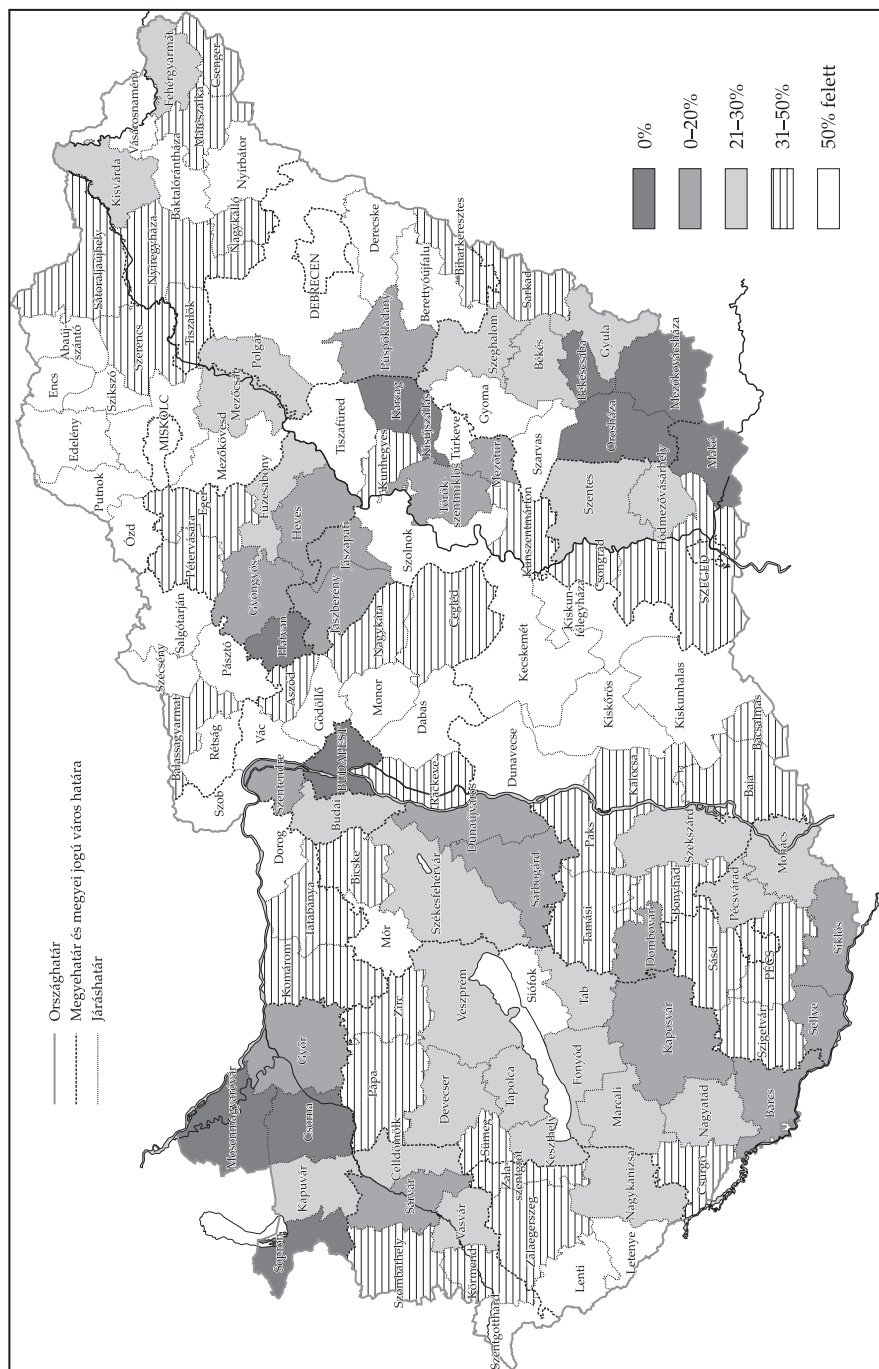

1. térkép. Az 1962-ben gyengén gazdálkodó termelőszővetkezetek százalékos megoszlása az 1961. évi zárszámadás adatai szerint

3. térkép. A gyengén gazdálkodó termelőszövetkezetek százalékos megoszlása az 1962. évi IV. negyedévi tervfelmérés adatai szerint

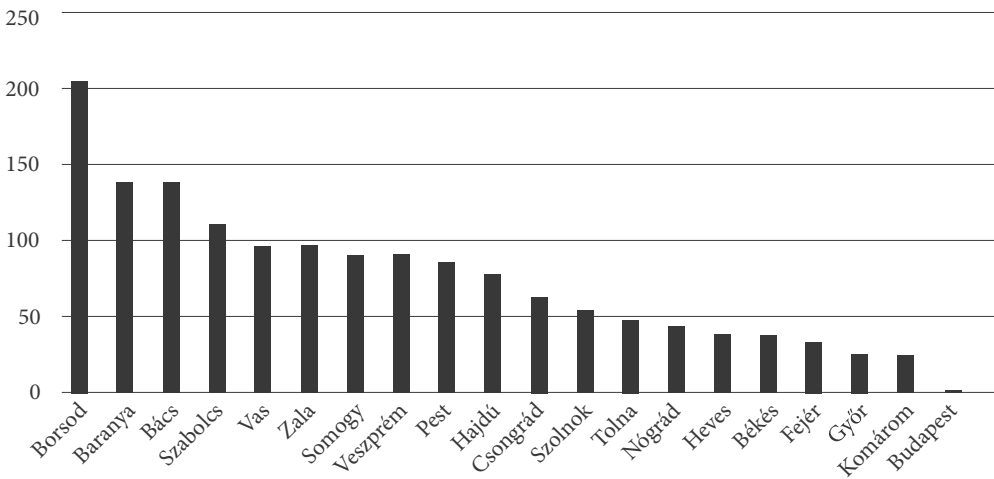

4. térkép. A gyengén gazdálkodó termelősövetkezetek területének százalékos megoszlása az 1962. évi IV. negyedévi felmérés alapján

Az 1-4. térkép forrása: MNL OL, M-KS-288. f. 28. cs. 1963. 10. ó. c. 93-96.

Nem láthatunk bele részleteiben a minősítési kategóriák kialakításába, de a magyarországi téések több mint egyharmadának hivatalosan is „gyengévé” minősítése egyik fontos fokmérője a kollektivizálás hatásainak.²² A belső jelentések gazdasági problémákról szóltak, valójában persze ez a megfogalmazás is inkább az ember formálta tényezőket, az állami erőszak hatására kialakult attitűdváltozást leplezte. Ugyanakkor nem meglepő módon, a korábbi évek propagandájával szemben a kollektivizálás befejezése után sokszor egészen tárgyilagosan összegezték a történések okait. Így például azt, hogy „sok termelőszövetkezetben kedvezőtlenek a természeti, közgazdasági és üzemi adottságok, valamint az utóbbi két aszályos év termésrontó hatása, de legfőképpen ezen termelőszövetkezetek szakvezetésének nem kielégítő színvonalú munkája”.²³

Mint olvashattuk, a „gyengének” minősített téések az ország szántóterületének 33,4%-án tevékenykedtek. Területi megoszlásuk különösképpen tanulságos: 1961-ben az ipari vonzáskörzetek közül Borsodban és Baranyában a papíron jegyzett téések több mint 50%-a minősült gyengének (1. térkép).²⁴ A „kedvezőtlen” (30–50%) kategóriába sorolták a Vas, Veszprém, Zala, Bács, Hajdú, Pest és Szabolcs megyei tééseket. Győr és Békés megyék téesei az előzőkhöz képest jobb helyzetben voltak (1–2. ábra, 2. táblázat).

1. ábra. A „gyenge” téések számának megyei sorrendje 1962-ben

Forrás: MNL OL FM Tsz Üzemgazdasági Főosztály jelentése, 1963. február 22. 288. f. 28. cs. 1963. 10. ő. e. 6. tábla. 91.

²² A korabeli adatfelvétel és -feldolgozás hibáit is tekintetbe kell venni. Mindezeket elsősorban további regionális feltárással lehet korrigálni.

²³ FM Tsz Üzemgazdasági Főosztály jelentése, 1963. február 22. MNL OL, M-KS-288. f. 28. cs. 1963. 10. ő. e. 78–84.

²⁴ FM Tsz Üzemgazdasági Főosztály jelentése, 1963. február 22. MNL OL, M-KS-288. f. 28. cs. 1963. 10. ő. e. 82.

2. táblázat. A „gyenge” téeszek arányának megyei sorrendje 1962-ben

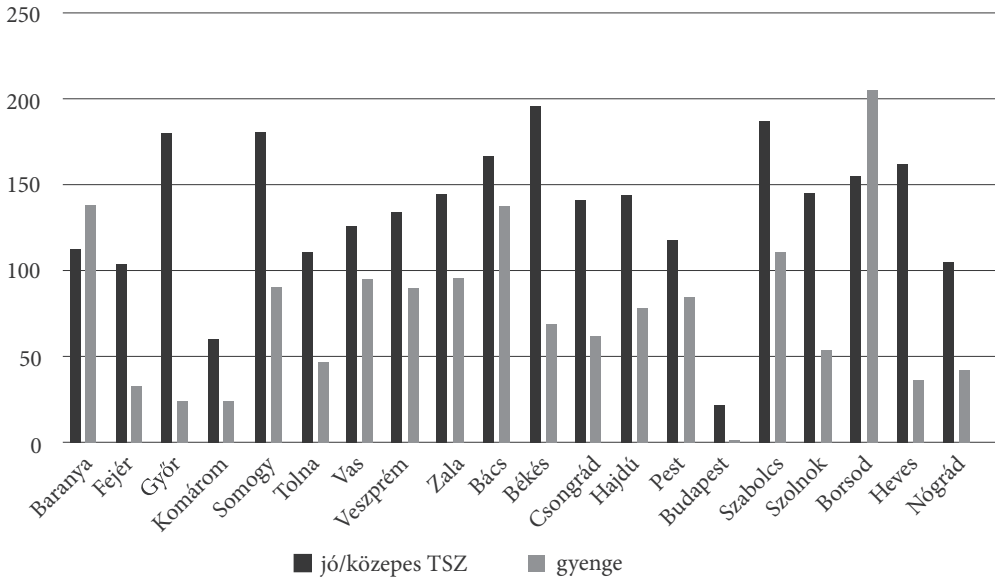
Sorrend	Megye	%
1.	Győr	8,8
2.	Heves	21
3.	Békés	21,7
4.	Vas	24,3
5.	Fejér	24,8
6.	Szolnok	28,6
7.	Somogy	29,3
8.	Tolna	30,8
9.	Baranya	31,8
10.	Csongrád	32,3
11.	Veszprém	34
12.	Komárom	35,4
13.	Szabolcs	37,1
14.	Hajdú	40,1
15.	Pest	45,8
16.	Bács	46,1
17.	Zala	49,5
18.	Nógrád	51,5
19.	Borsod	57,4
Átlag		34,2

Forrás: MNL OL FM Tsz Üzemgazdasági Főosztály jelentése, 1963. február 22. M-KS-288. f. 28. cs. 1963. 10. ö. e. 6. tábla. 91.

Járási összevetésben még inkább kiugró volt a kollektivizálás kudarca a Borsod megyei Encsi (91,7% „gyenge”), a Baranya megyei Sellyei (80,5%) és a Pest megyei Váci járásban (81,8%).²⁵ Kiemelten is a kedvezőtlen természeti és közgazdasági adottságokkal magyarázták a problémákat Borsod, Nógrád és Zala esetében, ahol a lejtős, a talajerózió által sújtott, alkalmatlan területek aránya magas volt. A jelentésírók szerint sem lehet azonban megmagyarázni a Baranya megyei járási téeszek szervezetlenségét, hasonlóan a Pápai (51%), Nagykanizsai (44%), Monori (62%), Szombathelyi (57%) és a Tabi (44%) járások „gyenge” téeszéhez.²⁶

²⁵ FM Tsz Üzemgazdasági Főosztály jelentése, 1963. február 22. MNL OL, M-KS-288. f. 28. cs. 1963. 10. ö. e. 78–84.

²⁶ FM Tsz Üzemgazdasági Főosztály jelentése, 1963. február 22. MNL OL, M-KS-288. f. 28. cs. 1963. 10. ö. e. 78–84.

2. ábra. „Jó/közepes és gyenge” téeszek megyei megoszlása 1962, db

Forrás: MNL OL FM Tsz Üzemgazdasági Főosztály jelentése, 1963. február 22. M-KS-288. f. 28. cs. 1963. 10. ő. e. 5. tábla. 90.

Az állami döntéshozók 1959-től folyamatosan küldték vidékre a téeszvezetőket (3. táblázat, 3–4. ábra). Állami forrásból 1959 és 1962 között 5900 fő számára különítettek el keretet. Több mint egynegyedük közben elhagyta a kijelölt téeszt, ami a fluktuációt is érzékelteti. Másrészt a kihelyezett szakvezetők mintegy 60%-a nem a gyenge üzemekbe került: „217 gyenge termelőszövetkezetben – az összes gyenge termelőszövetkezetek 14,5%-ában – egyáltalán nincsen szakember, elsősorban mezőgazdász. Legtöbb szakember nélküli gyenge termelőszövetkezet van Bács megyében (33), Baranya megyében (21), Borsod megyében (25), Vas megyében (18) és Zala megyében (14).”²⁷

3. táblázat. Az államilag támogatott vezetők megyei és budapesti számának megoszlása az eredeti (földrajzi tájegységek szerinti) besorolásban 1962-ben

Megye	Államilag támogatott vezető	Közülük „gyenge” téeszben %-ban
Baranya	208	50,5
Fejér	155	29,0
Győr	156	27,6

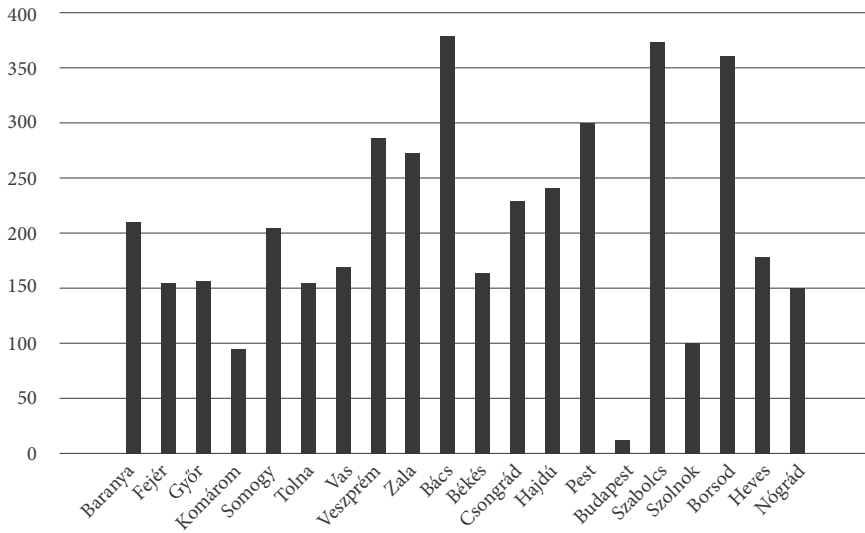
²⁷ FM Tsz Üzemgazdasági Főosztály jelentése, 1963. február 22. MNL OL, M-KS-288. f. 28. cs. 1963. 10. ő. e. 78–84.

Megye	Államilag támogatott vezető	Közülük „gyenge” téészben %-ban
Komárom	95	37,9
Somogy	206	46,6
Tolna	153	38,0
Vas	170	45,8
Veszprém	288	46,5
Zala	273	39,1
Bács	380	41,0
Békés	163	20,8
Csongrád	230	35,2
Hajdú	242	43,3
Pest	300	46,6
Budapest	7	–
Szabolcs	374	46,5
Szolnok	102	41,1
Borsod	361	46,2
Heves	177	21,4
Nógrád	150	29,3
Összesen	4190	36,6%

Forrás: MNL OL FM Tsz Üzemgazdasági Főosztály jelentése, 1963. február 22. 288. f. 28. cs. 1963. 10. ő. e. 2. tábla. 86.

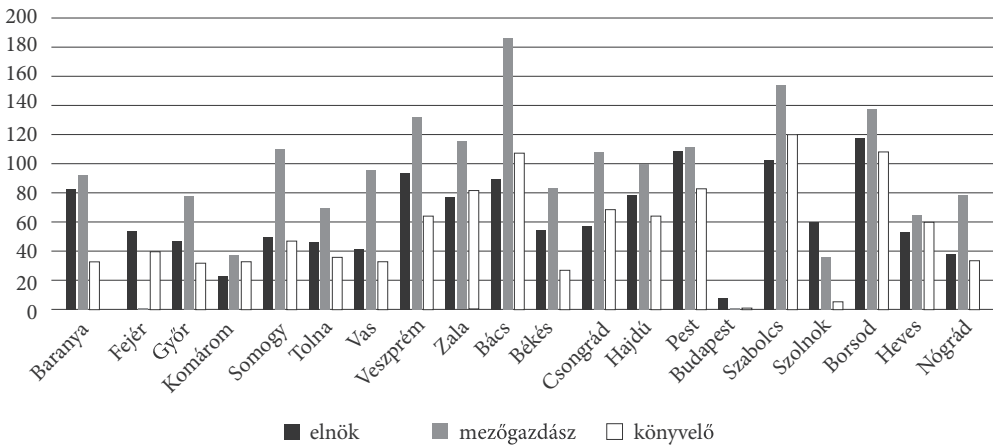
A téészvezetők iskolai végzettségéről a következő adatokat közölték: „legkedvezőbb az arány a mezőgazdászoknál”: 30%-a főiskolát, 47–48%-a középiskolát, 20%-a általános iskolát végzett (4. táblázat, 5. ábra). Mindez az arány még rosszabb képet mutatott a „mos-tohább körülmények között lévő területeken”, amelyek a városoktól távolra, igen rossz közlekedési körülmények közé estek: Szabolcs, Borsod, Nógrád, Zala megyékben jóval az országos szint alatt van a főiskolát végzettek aránya (15,7%, 21,4%, 20,6% és 22,4%).”²⁸

²⁸ MNL OL FM Tsz Üzemgazdasági Főosztály jelentése, 1963. február 22. M-KS-288. f. 28. cs. 1963. 10. ő. e. 81.

3. ábra. Az államilag támogatott vezetők száma 1962-ben

Forrás: MNL OL FM Tsz Üzemgazdasági Főosztály jelentése, 1963. február 22. M-KS-288. f. 28. cs. 1963. 10. ő. e. 2. tábla. 86.

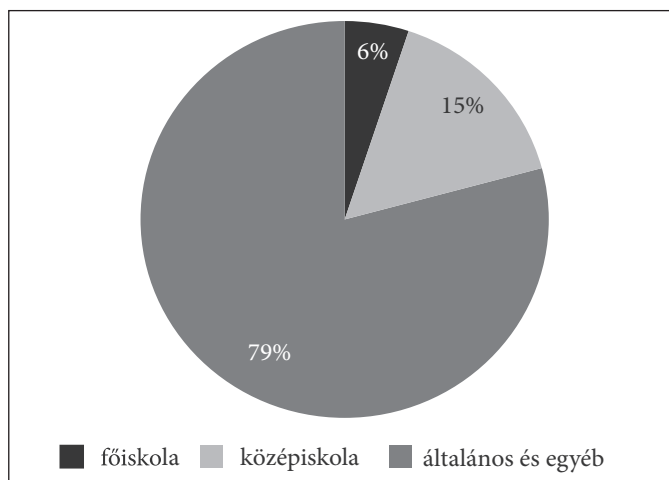
4. ábra. Az államilag támogatott vezetők munkaköri megoszlása 1962-ben

Forrás: MNL OL FM Tsz Üzemgazdasági Főosztály jelentése, 1963. február 22. M-KS-288. f. 28. cs. 1963. 10. ő. e. 2. tábla. 86.

4. táblázat. Téeszvezetők 1963-ban

Beosztás	Összes téeszben (fő)	Ebből gyenge téeszben	%
Elnök	1275	519	40,7
Mezőgazdász	1839	723	39,3
Könyvelő	1076	441	41,0
Összesen	4190	1683	40,1

Forrás: MNL OL FM Tsz Üzemgazdasági Főosztály jelentése, 1963. február 22. M-KS-288. f. 28. cs. 1963. 10. ő. e. 80.

5. ábra. A téeszelnökök iskolai végzettsége 1963-ban

Főiskolát végzett: 204 fő, középiskolát végzett: 567 fő, általános és egyéb iskolát végzett: 2976 fő.

Forrás: MNL OL FM Tsz Üzemgazdasági Főosztály jelentése, 1963. február 22. MNL OL, M-KS-288. f. 28. cs. 1963. 10. ő. e. 80.

A motivációs bázis szempontjából az egyik legfontosabb kérdés a jövedelem volt (5. táblázat, 6. ábra). A téesztagok hivatalos jövedelmük 75%-át a bejegyzett munkaegység után kapták, 25% az egyéb kategóriához tartozott. A gyenge téeszek tagsága különösen hátrányos helyzetben volt, hiszen a folyton remélt állami forrásból igen alacsony mértékben részesültek. Ami jutott nekik, annak 60%-át az SZTK és a nyugdíjjárulék befizetésére kellett fordítaniuk.²⁹ A fő strukturális problémát ebben a tekintetben is érzékeltetve, az 1962. évi zárszámadások országos összegzésében is kiemelték, hogy a „termelési érték nö-

²⁹ MNL OL FM Tsz Üzemgazdasági Főosztály jelentése, 1963. február 22. M-KS-288. f. 28. cs. 1963. 10. ő. e. 78–84.

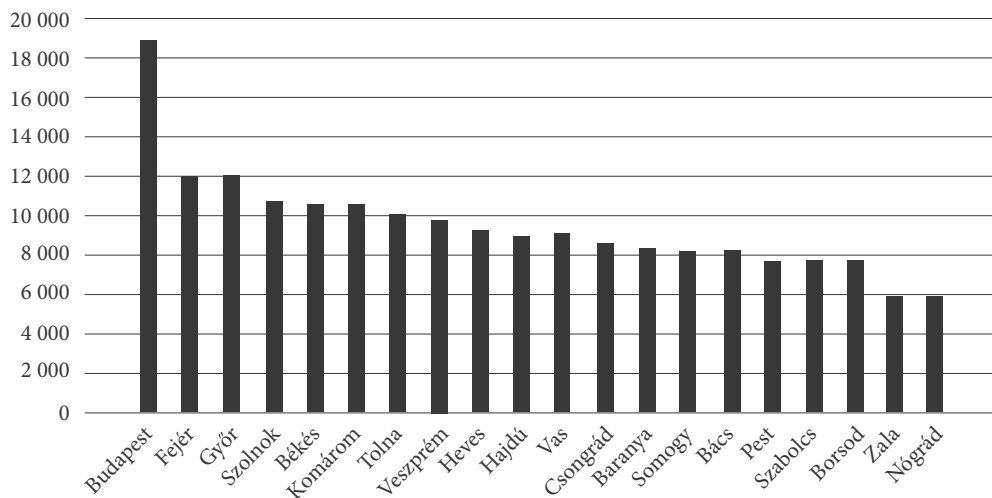
vekedését a termelőszövetkezetek úgyszólván teljes egészében a tagság személyes jövedelmének a növelésére fordították”³⁰

5. táblázat. Egy téesztagra jutó várható részesedés területi sorrendje 1962-ben

Megye, főváros	Összesen (Ft)	„Gyenge” téeszekben (Ft)
Budapest	18 929	13 968
Fejér	11 986	6 242
Győr	11 833	5 270
Szolnok	10 642	6 345
Békés	10 552	4 886
Komárom	10 387	5 056
Tolna	9 860	5 440
Veszprém	9 681	6 204
Heves	9 221	5 597
Hajdú	8 906	4 088
Vas	8 820	4 502
Csongrád	8 568	2 817
Baranya	8 253	4 180
Somogy	8 078	3 915
Bács	8 023	4 085
Pest	7 668	3 855
Szabolcs	7 646	4 323
Borsod	7 630	4 307
Zala	5 811	3 108
Nógrád	5 656	3 000
Átlag	9 407	5 060

Forrás: MNL OL, FM Tsz Üzemgazdasági Főosztály jelentése, 1963. február 22. M-KS-288. f. 28. cs. 1963. 10. ő. e. 4. tábla. 88.

³⁰ Magyar Nemzeti Bank jelentése a zárszámadások alapján 1962-ről, 1963. március 26. MNL OL, M-KS-288. f. 28. cs. 1963. 12. ő. e. 8.

6. ábra. Az egy téesztagra jutó részesedés várható alakulása 1962-ben
(az összes üzemben, forintban)

Forrás: MNL OL FM Tsz Üzemgazdasági Főosztály jelentése, 1963. február 22. M-KS-288. f. 28. cs. 1963. 10. ő. e. 4. tábla. 88.

A fentiekben a mennyiségi mutatókat, a strukturális helyzetet átfogóan igyekeztünk érzékeltetni. További elemzéseket igényelne a téesztagok maradékelv szerinti részesedésének kérdése. A főváros „mezőgazdasági tevékenységét” rövid értékelésünkben most figyelmen kívül hagynánk, hiszen az több ok miatt is az abszolút kivételt képezi. Győr, Szolnok megyék közismerten az első kollektivizált vidékekhez (1959 elején) tartoztak. Néhány további dunántúli megye (Fejér, Komárom, Tolna, Veszprém) szintén a téeszszervezés első hullámaihoz sorolható. A gazdasági-gazdálkodási és földrajzi adottságok mellett feltételezhetően ezért is kerültek a részesedési rangsor első csoportjába. Ha mindezt érdemben össze tudnánk vetni a megyénkénti „gyenge” üzemek helyzetével, kistáji, települési adottságaival, akkor még inkább megmutatkozna a kollektivizálási projekt egységes célkitűzéseinek tarthatatlansága.

A továbbiakban egyes megyék és települések példáiból válogatunk. Ezen források tanulmányozásakor láthatjuk, hogy mind a „fent”, mind pedig a „lent”, az álcázás, az eltusolás az egyik jellemző viselkedésforma, mondhatnánk, a „normális ellenállás” legjellemzőbb formája volt.³¹ Sokszor nem látható, ki mit fed el, s a történetkutató is inkább csak az elfedés aktusát konstatálhatja.³² Kortársi perspektívából még inkább érthető, hogy a politikai hatalom által kijelölt határvonalak betartása vagy figyelmen kívül hagyása közismerten jutalmazással vagy büntetéssel jár együtt. A társadalom tagjainak ezzel kapcsola-

³¹ Scott 1996, 126.

³² Tischner 2000, 79, 83.

tos viselkedése életszerűen nem magyarázható a homogenitás nézőpontjából: a határvo-nalakra figyelő szereplők „illemórái” változatosak, a behódolástól a passzív rezisztencián át a lázadásig terjedhetnek.³³

Az országos és megyei hatókörű belső jelentések mellett sajátos ellenpontként tanulmányoztuk a Kalocsa melletti Géderlak lokális forrásait is. Ezek összefüggő, részletes bemutatására itt nincs lehetőségünk, azokat csak illusztrációként idézzük.³⁴ A Kalocsai járás ekkori helyzetét a politikai hatalom képviselője a következőképpen látta 1963 végén (ehhez hasonló megállapításokat folyamatosan olvashatunk 1959-től, érzékeltetve a struk-túrák szívós továbbélését):

Varju Pál járási VB elnök a *bajok gyökerét elsősorban abban látja, hogy függünk a munkaerő-től. Egyes termelőszövetkezetekben egyszerűen nincs munkaerő.* Ennek következtében belter-jes művelés csak a háztájiban folyik. Helyes lenne ezeken a helyeken a gépesítés problémáját alaposabban megoldani. A falusi és tsz pártszervezetek helyzetére jellemző a rendkívüli ala-csony színvonal. Ezt a helyzetet csak súlyosbítja a járás lakosságának klerikális beállítottsága. A helyzet megnyugtató megoldására a gyenge tsz-ben, akik éppen úgy, mint a szakemberek: dotációra részesülhetnek.³⁵

A kényszerkollektivizálás következményeként tehát továbbra is az állami „dotáció-ban” reménykedtek. Hiányzott a munkaerő, a kampányban megígért nagy fokú gépesítés, a téeszterület racionális és profitáló termesztesi struktúrája és gazdálkodása. A tagok mo-tivációs bázisának hiánya mellett a hagyományos életmód, a szekularizáció által még nem teljesen felbomlott falusi társadalom („klerikális”) ellenállása is kitapintható.

A géderlakival szinte azonos jelenségekkel találkozunk más régiókban is. Általános-nak számított az, hogy aki egyszer téesztag lett, annak életében ezt követően hiába állt be újabb, tényleges státuszváltozás, továbbra is az adminisztráció sajátos foglya maradt. A helyi párt- és tanácsi vezetők a lehetséges módon akadályozták a téészen kívüli munka-vállalást. Mindez a korábbi évek gyakorlatának továbbéléséről tanúskodott.

A kollektivizálás ellenére falun maradtaknak a saját háztáji területük művelése je-lentette az alapvető megélhetési forrást.³⁶ Ezt a hivatalosan kimért területet a gyakorlatban

³³ Aronson 2003, 52–53.

³⁴ A helyi „kiskirálykodás” történeteire lásd Gyenesei 2019.

³⁵ Tsz-ügyek, jelentés, Kecskemét, 1963. december 2. MNL BKML, XXIII. 2. f. 38. dob. 1963. dosszié. (Kiemelés tőlem – Ö. K. J.)

³⁶ Egyes téeszvezetők sajátos kényszerítő eszközeihez tartozott az, amit Tóth Benedek, a *Népszabadság* rovatvezetője kétnapos csornai és kapuvári tapasztalatai alapján írt meg: „12 tsz-ben már csak úgyne-vezett »névleges« háztáji föld van. Vagyis a háztáji földre jogosultaknak nem mérik ezt ki, hanem a jogosultak az átlagtermés szerint, megkapják az egy holdra, háromnegyed illetve fél holdra jutó kuko-rica-, vagy burgonyatermést. Ezzel a »névleges« háztájival akarják a tagokat arra ösztönözni, hogy minden kukoricát jól kapáljanak be, prémiumot jóformán nem adnak, a többletermés után adott 15% nem eléggé ösztönző hatású. Nem engednek természetbeni részesedést a szénabetakarításnál sem, és most a háztáji föld felszámolásától várják azt, hogy kapálás idején, jut majd elegendő munkaerő a szénagyűjtésre is.” *Népszabadság*, szerkesztőségi jelentés, 1961. április 1. MOL, M-KS-288. f. 28. cs. 1961. 2. é. e. 96–97.

igyekeztek mindenütt megnövelni. A háztáji a család boldogulásának volt a kulcsa. Annak művelési módja a tagok között konfliktust is generált.

A szervezetlenül működő téeszekben állandósult a vezetői válság, a legtöbb helyen évente elnököt és agronómust kellett váltani. „Így a tagság közömbös lett a szervezeteti gazdálkodás problémáival szemben.” Az általános helyzetet és következményeit, a megosztottság fokát illusztratív módon jellemzi, hogy amikor a felpéci Szabad Nép Téeszben az egyik téesz- és VB-tag a „községi VB-ülésen felhozta a tsz-ben meglévő hibákat, ez a tsz-elnök tudomására jutott és a felszólalt tsz-tagot a rendőrséggel fenyegette meg”.³⁷

A kollektivizálási hullámba korán bekerült Kiskunhalasi járásban 1959 őszén, Virág Lajos, a balotaszállási Petőfi Téesz elnöke a járási pártbizottsági ülésen így értékelte a helyzetet:

Az a tapasztalat a termelőszövetkezetben, hogy az *egyén* és a *miénk* fogalmát nem ismerik a tagok. Feladatunk a termelési módszerek megváltoztatása, azonban ez nem megy máról holnapra. Az is előfordul még a termelőszövetkezetekben, hogy adnak el és vesznek dolgokat, amelyek nem nyernek elkönyvelést.³⁸

Ugyanez a téesz egy évvel később, 1960-ban jutott el – tizenegy évi fennállása óta – először arra a szintre, hogy zárszámadása nem volt mérleghiányos. Bár továbbra is arról számoltak be, hogy a „TSZ-en belül vannak olyanok, akik látszólag szándékosan bomlasztanak”.³⁹ A Magyar Nemzeti Bank kiskunhalasi fiókja 1960 novemberében ellenőrizte a téesz működését, melynek során a másutt is tapasztalható általános hiányosságokat, mindennapi trükköket tárták fel. Így például a raktáros „készletként nem a nettó, hanem a bruttó súlyt vételezte be, így a 25 kg mülép helyett 29 kg nyert bevételezést, holott 4 kg göngyöleg”. Véleményük szerint a főkönyvelő sem végezte el a munkáját, s a két beosztott munkaereje is nagyrészt kihasználatlan maradt. „A pénztárban súlyosbító körülményként említhető meg, hogy olyan kifizetések történnek meg, melyekről a termelőszövetkezet elnöke nem is tud. Pl. vásároltak elemlámpa elemet, holott a termelőszövetkezetnek nincs elemlámpája.”⁴⁰

Ismét a járási összképre tekintve, 1960 májusában a pártbizottságon a következőképpen számoltak be a kollektivizálás eddigi hivatalos eredményeiről. Négy új, úgynevezett „termelőszövetkezeti község” alakult. Összesen huszonhét volt, amelyek 35 670 kataszteri hold területtel rendelkeztek. Az 5250 téesztag mellé besorolták a kisegítő családtagokat (823 fő) is. Mindezek alapján egy-egy téesz taglétszáma átlagosan 194–224 fő között mozgott. Maga a pártjelentés is megerősíti azt a megfigyelést, hogy a kollektivizálás egyik legfontosabb negatív következménye a *munkához való viszony megváltozása* lett. A „hangu-

³⁷ MSZPO-jelentés, 1962. május 17. MNL GYMSL, MSZMP, 1. f. 13. fcs. 1959-60/62.

³⁸ PTO-jelentés, 1959. október 16. MNL BKML, XXXIII. 5. 665. d. 9. f. 1. dosszié 598. (Kiemelés tőlem – Ö. K. J.)

³⁹ A Petőfi-tsz pártgyűlési jegyzőkönyve, 1960. február 27. BKMÖL, XXXIII. 5. 688. d. 9. f. 2. dosszié, sz. n.

⁴⁰ Pártgyűlési jegyzőkönyv, 1960. november 24. MNL BKML, XXXIII. 5. 688. d. 9. f. 2. dosszié, 180–181.

latot” így jellemezték: „Az újonnan belépett termelőszövetkezeti tagoknál lépten-nyomon kiütközik, hogy még mint egyéni parasztok gondolkoznak, s egy részük még nem is tekint jelenleg a termelőszövetkezetet végleges állapotnak.” Sokan még a munkát sem kezdték el. „A szegényparasztság hangulata helyenként rosszabb, mert egyéni földművelésük idején kevés földjük megművelése mellett ilyenkor már napszámba jártak, most viszont az új tsz-ben még nincs semmi pénzforrás. Hiba egyes helyeken az, hogy a termelőszövetkezeti tagság fő jövedelmi forrásának a háztáji területet tartja, és nem törődik a közös állatállomány kialakításával.” Az önértékelés szerint a 27 téeszből 23-ban a „szakmai és politikai” vezetés jó volt. Mindezt elsősorban úgy érték el, hogy vezetőnek szinte minden esetben „kihelyezett kádereket” tettek meg, akik a pártutasítás végrehajtásainak nehézségein túl a lakáshiány miatt még ingázni is kényszerültek. A téeszekben mindenütt a munkaegység – és a kevés „prémium” szerinti – jövedelemelosztási rendszert alkalmazták: „a munkaegység és terménymennyiség terven felül termelt részének 30%-a, illetve 40%-a azé a tagé, aki azon dolgozik, de több termelőszövetkezetben prémiumot csak abban az esetben fognak adni, amennyiben globálisan fogják az éves tervet teljesíteni”. Még ha enyhített formában is, lényegében megmaradt a régebbi beadási, elosztási rendszer. Először az állami igényeknek kellett megfelelni, amiket sokszor még ekkoriban is csak eleve hiányosan lehetett teljesíteni. A maradék fent megállapított részét nevezték „prémium”-jövedelemnek.⁴¹

Az agrártársadalomhoz tartozók panaszos leveleikben igen jelentős számban, részletesen is beszámoltak az erőszakos kollektivizálási kampány következményeiről. A tömegesen érkező levelek értékelése után az MRTV szerkesztői a pártközpontnak küldött jelentésüket így összegezték 1961 júniusában: „a sikertelen év végi elszámolást sok termelőszövetkezetben (főleg az újakban) elsősorban a gyakorlatlan vezetés, a szakszerűtlen gazdálkodás, a nagymértékű beruházás, a túltervezett munkaegység, a munkaerőhiány és a tagok közötti ellentét okozta. [...] Szóvá teszik a vezetők helytelen magatartását, önzését, kiskirálykodását, iszákosságát is”.

A kollektivizálás befejezése után országshozza nagymértékű, politikai-hatalmi szempontból feltűnően magas, hivatalosan is kezdeményezett *kilépési szándékot*, „hullámot” tapasztaltak. 1961 elejétől folyamatosan, de különösen május, június és július hónapokban kérték írásban – összesen 1401 fő – a távozási engedélyt. Jelentősebb számú kilépési szándék az alábbi megyékben fordult elő: Győr-Sopron megyében 450, Veszprémben 408, Szolnokban 219, Somogyban 145, Szabolcsban 82, Vasban 51 és Baranya megyében 38 eset. Az indoklásban általában az szerepelt, hogy erre háromévi tagság után már lehetőség nyílik, de a legnyilvánvalóbb okok a megélhetés nehézségei, a családtagok és a kérelmező ipari munkavállalása vagy annak szándéka volt. Az iparosodottabb helyeken mint vonzerőre, konkrétan is utaltak az SZTK-ellátás előnyeire.⁴²

⁴¹ PTO-jelentés, 1960. május 24. MNL BKML, XXXIII. 5. 665. d. 9. f. 6. dosszié, 340.

⁴² A BM-jelentés címe: „A mezőgazdaság területén 1961. első félévében tapasztalt ellenséges elemek tevékenysége, a tsz-ek fertőzöttsége, a kilépési szándékok tapasztalatai”, 1961. augusztus 7. MNL OL, M-KS-288. f. 28. cs. 1961. 2. ő. e. 234–240.

A téeszek elhagyását, a tömeges kilépést, s ezzel együtt a földek kiadását a Kádár-kormány egy legfelsőbb bírósági döntéssel (860/1964) akadályozta meg, amely egyben az 1961. évi VI. földvédelmi, valamint a VII. erdő- és vadgazdálkodási törvény ellenmondásait „oldotta fel”. Visszatérve az 1945-ös jelszóhoz („Földet vissza nem adunk!”) a téeszvezetőségnek a kilépő kérelmező viselkedését meg kellett vizsgálnia, hogy fegyelmi úton zárhassa ki a tagok közül. A föld kiadásának időpontját (öt–tíz év) ebben az esetben ugyanis maguk határozták meg, s az eljárás hossza nyilvánvaló módon fékező erővel hatott a függetlenedésre.⁴³

A különböző épületektől, istállóktól kezdve a műtrágyáig mindenben hiány volt. A nyitott szemmel járók és a távoli központokban ülő vezetők nap mint nap szakember- és káderhiánnyal, alacsony mezőgazdasági fizetésekkel, alacsony képzettségű vezetőkkel, összességében: kaotikus helyzettel szembesülhettek.⁴⁴ Az egyik, 1960. őszi kormányhatározat a rendkívüli esőzésre és a népgazdasági érdekre hivatkozva felhatalmazta a megyei tanácsok VB-elnökeit, hogy „önkéntes jelentkezés alapján – a répára káros fagy beálltaig – a termelői, hivatali és iskolai munka dezorganizálása nélkül mozgósíts[ák] a mezőgazdasági dolgozókat. A megye területén működő üzemek, vállalatok, intézmények dolgozóit, a főiskolák és egyetemek hallgatóit, valamint a középiskolák felső osztályainak tanulóit”. A megyei döntéshozók arra is felhatalmazást kaptak, hogy a „mezőgazdasági lakosságot” közmunkára kirendeljék.⁴⁵

⁴³ Tóth 2002: 402–403. Ezentúl a megyétől vagy a helyi szervektől induló eljárásokkal, zaklatásokkal is nehezítették a téesz elhagyni akarók életét: „[é]rvényesíteni kell azt a szemléletet, mely szerint a termelőszövetkezetből való kilépés csak lehetőség. [...] Ugyanakkor az ügyész elvtársak tegyenek meg mindent annak érdekében, hogy segítsék felszámolni a kilépésre irányuló hangulatot. Segítsék és ellenőrizzék a pénzügyi szervek olyan irányú tevékenységét, mely az egyéni parasztok köztartozásainak következetes behajtására, a lóadó előírásaira, visszamenőleges előírásaira, illetve a kilépett tagok korábban felfüggesztett köztartozásainak behajtására szolgál. Segíteni kell a rendőri szervek munkáját a kilépést szervezők ellen esetleges bűnvádi eljárás lefolytatása vagy figyelmeztetési eljárás lefolytatása esetén. A fenti tevékenység mindig elsősorban a járási pártbizottság, de a járási helyi szervek vezetőinek tudtával és azokkal összehangoltan történhet.” Ügyészi vizsgálat a tsz-ből való kilépésekről és rendzavarásokról, 1962. május 21. MNL TML, MSZMP, 1. f. XIV. cs. 57. ő. e. 006-007.

⁴⁴ PTO-jelentés, 1960. április 6. MNL OL, M-KS-288. f. 11. cs. 632. ő. e. A „káderkörforgóban” szokásos téeszelnöki kinevezésre javaslat: „[a] 6 elemi elvégzése után csizmadia tanoncnak ment, 1937-ben szabadult fel. Ezután tényleges katona volt 3 évig, majd szakmájában dolgozott. 1942-ben vegyeskereskedést nyitott, üzletét 1947-ben átadta az FMSZ-nek. Ezt követően Budapesten az Édesipari Vállalatnál helyezkedett el, majd 1951-ben a Monori Járási Tanács begyűjtési osztályvezetője lett. 1953-ban letartóztatták, és a begyűjtés során elkövetett erőszakosságokért, hibákért 14 évi börtönre ítélték. 1954-ben a másodfokú bíróság felmentette. Büntetlen előéletűnek számít, erkölcsi bizonyítványán a büntetése nem szerepel. 1954-ben a Balaton környéki Kiskereskedelmi Vállalatnál helyezkedett el üzletvezetőnek. 1955-ben a tápiósülyi KTSZ-hez került anyagbeszerzőnek, 1957 óta dolgozik a Tápiósüly és Vidéke Körzeti FMSZ ügyvezetőjeként. A községi pártvezetőség titkára. Benkő elvtárs munkáját nagy szorgalommal és hozzáértéssel végzi. Mint községi párttitkár, igen becsületesen dolgozott a község átszervezése idején. Megfelelő felkészültséggel rendelkezik ahhoz, hogy mint tsz-elnök, feladatát el tudja látni.” MSZMP VB-ülés, 1960. február 8. MNL PML, XXVIII. 750. 1. f. 3. fcs. 98. ő. e. Melléklet.

⁴⁵ Távirati értesítés, 1960. november 24. MNL BKML, XXIII. 2.a. TÜK-ir. 1960. 0033-2/1960. Bács-Kiskunban hivatalosan több mint 1000 kataszteri hold földben volt kint a cukorrépa. Uo.

Foglaljuk össze, hogy a fentiekben is olvasható szövegek, idézetek a kollektivizált vidék milyen visszatérő jelenségeiről szólnak.

- A „termelőnek” és „szövetkezetnek” mondott nagyüzemi keretek, a szűk keresztmetszetek közé elsősorban a középkorúak és idősek kerültek. (A téesztagok 34%-a 1964-ben 60 éven felüli, az átlagos életkor 52 év volt.⁴⁶)
- Az időseket jellemzően több szempontból is a feleslegesség érzése töltötte el. Valójában csak a földjük kellett, jelenlétük a téesz számára terhes volt. (Főként csökkenő munkaerejük, a személyek után elvileg és gyakorlatban fizetendő járulékok miatt.)
- Kultúra és főként presztízs szerint szegregált falusi rétegek torlódtak össze a téesz konfliktusos életvilágaiban.⁴⁷
- A téeszvezetők nagy részének alkalmatlansága, erőszakos viselkedése; sűrű személycserék.
- A gazdálkodás szervezetlensége; az állatsűrűség növekedését nem követte a takarmánytermesztés; állatpusztulások.
- A gépesítés elmaradása, problémái. Ezzel párhuzamosan a gazdastátust, -presztízt is szimbolizálva, tömeges méretűvé vált a lóállomány kiiktatása. A lótartást azért is adóztatták kiemelten, hogy ilyen módon is kikényszerítsék a téeszbe lépést. Lovas kocsikkal nagyon sokan vállaltak bérfuvarozást, ami az állam számára szinte ellenőrizhetetlen bevételi forrást jelentett. A pénz- és természetbeni fizetések anomáliái: maradékelv (az állami beszolgáltatást kellett szem előtt tartani), alacsony munkaegység, a legkisebb átlagkeresetek a mezőgazdaságban voltak.
- A kollektivizálás a földtulajdonviszonyokat szétzilálta, sok tekintetben tisztázatlanok maradtak a bérbe vett földek és haszonbérleti ügyei.
- Visszatérő konfliktusokat képzett a háztáji területek nagysága, téesztagok közötti különbözősége.
- Kettős munkamorál. A munka szempontjából különösen meghatározó volt a „téeszmunka” és az otthoni, a háztáji munkavégzés intenzitása és minősége közötti különbség.
- A folytonos téeszegyesítések valójában a válságjelenségek leplezései.
- Az iskolai diákmunka kampányai, még konkrétabban a „szocialista” keretek közötti nagyüzemi ingyenes gyerekmunka szintén a kolhozválság egyik jele.
- A fiatalok jelentős része inkább menekül, tanul, iparba, városba megy.⁴⁸

⁴⁶ A Szövetkezetpolitikai Főosztály jelentése Losonczy Pálnak, 1961. október 31. MNL OL, XIX-K-1-af. 10. d. sz. n.

⁴⁷ „A paraszt sohasem attól félt, hogy nem lesz, amit egyen a Tsz-ben – ezt legfeljebb az asszonyok mondták –, hanem a sok embertől, a huza-vonától, veszekedéstől, de nem a Tsz-től. Az is felvetődött bennük, hogy voltam már cseléd, ne parancsoljon senki.” A pápai járásbeli tsz-agitáció tapasztalatai, 1959. április 6. MNL VeML, MSZMP, 1. f. 1959. 29. ő. e. 36.

⁴⁸ Az egyik pártmegbízott Tolnában ezt így összegezte: „Kisvejkén a szocialista átszervezés után a faluban sem cipész, sem pedig borbély nem dolgozik. Ez a tény a faluban elég nagy elégedetlenséget vált ki.” Pártmunkások jelentései, 1961. február 17. MNL TML, MSZMP, 1. f. XI. cs. 15. ő. e. 46–51.

- A társadalombiztosítás, a nyugdíjügyek anomáliái.
- Csalások, lopások, alkoholizálás kiugró növekedése.⁴⁹
- Tilos volt a dolgok megnevezése, a „téveszhibák” megemlítése.
- Az érzelmi ellenállás kulturális, vallási értelemben is megmutatkozott.

Európai összehasonlításban 1962 és 1965 között Magyarországon volt a legalacsonyabb a termékenységi arányszám.⁵⁰ Ennek a negatív rekordnak egyik meghatározó tényezője nyilvánvalóan a létalapját radikálisan szétromboló parasztellenes politika volt. További, igen figyelemreméltó és még alig kutatott kérdéskör az ekkori években ideg- és elmegyógyintézetbe került személyek élettörténete.⁵¹ Számszerűsíthetően a következőt látjuk: a legjelentősebb ugrás (55 ezer fő) 1960–1961-ben, a kollektivizálás befejező szakaszában történt. A korábbi időszakhoz is viszonyítva azt látjuk, hogy az 1952 és 1954 között regisztrált 35–40 ezer főhöz képest 1963–1964-ben 60 ezer páciens fordult meg az intézményekben.⁵²

Sok falusi ember a – főleg a városi munkásokkal való összevetésben kiugró – szociálpolitikai diszkriminációt sem akarta elfogadni (például családi pótlékban). A tömeges kollektivizálás sajátos társadalmi reakciójaként korábban soha nem tapasztalt méreteket öltött a körzeti orvos felkeresése, ami legalább két – a forrásokban folyton nevesített – következménnyel járt. Egyrészt túlsúfoltakká váltak a rendelők, egyszerre öt-hat fő volt bent, másrészt sok helyen megindult az orvosok elvándorlása. Az asszonyok elsősorban a bölcsődei és óvodai férőhelyhiányra panaszkodtak, ami kényszerű munkavállalásuk mellett újabb otthoni kihívást jelentett.⁵³ Ez a kérdés a kollektivizálási kampány során, nyilván nem egyedi esetben, trükként vetődött fel a helyi nomenklátúra számára: „[e]zen a

⁴⁹ „A bűnözés csökkenése 1961-ig tartott. Ezt követően négy éven keresztül bizonyos mértékű emelkedés volt tapasztalható. Ebben közrejátszott a közúti közlekedés és az idegenforgalom ugrásszerű növekedése, egyes rétegek magántulajdonosi szemléletének felélénkülése, elsősorban az ifjúság egyes csoportjainál, a nyugati befolyás növekedése. [...] szándékos emberölések évi száma 200, emberölési kísérletek pedig 300 körül mozog. Ezek zömét falun követik el, leggyakoribb indíték a szerelemfűtés, harag és családi bosszú. Az anyagi haszonszerzés az emberöléseknek csak 3,5 százalékát motíválja.” A BM II. Főcsoportfőnökségének jelentése a rendőrség munkájáról (1958–1968) 1969 júniusa, MNL OL, XIX-B-14. 123.d. 50/195-1970.

⁵⁰ Tomka 2009, 58, 109–111, 179–194.

⁵¹ Lásd Csikós Gábor úttörő kutatását: Csikós 2019.

⁵² Dr. Marton-Szabó 1966, 699–711.

⁵³ APO-jelentés a téli tanfolyamok tapasztalatairól, 1960. március 18. MNL OL, M-KS-288. f. 11. cs. 625. ó. e. A kampányígéretnek többnyire óvatos reklamációi céljából jelentkező beteg télesztágok külön csoportot jelentettek a pártállami média szerkesztőségeiben. Sokak kifogásolták az ipari dolgozók és a téesztágok közötti SZTK-különbséget. Egy tápéi téesztágnyelvőlőn arról írt, hogy az egyik téesztág Szegeден kihúzatta a fogát, „és megkérte az orvost, hogy a mellette lévő fogát tönkje be. Azt a választ kapta, hogy téesztágnak nem jár a fogtömés, menjen el a magánrendelőjébe, ott szívesen megcsinálja.” A *Szabad Föld* szerkesztőségi jelentése, 1961. március 15. MNL OL, M-KS-288. f. 28. cs. 1961. 2. ó. e. 47–59. Az előbbiekhöz hasonló eseteírások találhatók más megyei levéltári dokumentációban, lásd például MNL NML, MSZMP, 5. f. 1962–1963. 4. ó. e.

területen olyan erőfeszítéseket kell tenni, hogy biztosítsuk a téesz-tagság gyermekeinek a napközit és a bölcsődét, különösen a kampányidőszakban.”⁵⁴

A korábban megoldatlan betegellátás a kollektivizálás egyik fontos kérdésévé vált,⁵⁵ ami sokaknál önmagában is eldönthette, hogy belépnek-e a téeszbe, vagy másutt próbálnak szerencsét. A téeszek egy – pontosabban meghatározatlan – része hajlandó lett volna az éppen érvényes hatforintnyi járuléknál többet fizetni, azonban feltételként szabták azt, hogy az SZTK-jogosultságot más szolgáltatásokra, főként a gyógyászati segédeszközökre és az útiköltség megtérítésére is terjesszék ki. Az ilyen típusú alkuk ellenére általánosnak számított, hogy sem a téeszek vezetői, sem pedig a tagjai nem voltak tisztában a konkrét jogosultságokkal.

Hatósági tapasztalatok a földnyilvántartásról

A földbirtoklás és földtulajdonlás kulcsfontosságú társadalomformáló tényező. A kollektivizálással párhuzamosan a földtől való megszabadulás tendenciája erősödött meg. A földdel kapcsolatos döntésekben az egyéni parasztgazdai akarat helyett az állami beavatkozás vált döntő fontosságúvá. A következő oldalakon a számok tükrében is felvázoljuk a legfontosabb változásokat, másrészt a hivatalos miliókbe tekintünk be, megszólaltatva a kortársi forrásokat, amelyek meglátásunk szerint érthetőbbé teszik a dekollektivizálásig tartó folyamatokat is.

A vidéki Magyarországgal kapcsolatban az érdeklődők többsége rendszerint két fogalmat, a termelőszövetkezetet és a háztájit ismeri. Ezek kortársi és későbbi jelentéstartalmát azonban csak az említett gazdálkodási-társadalmi formákra vonatkozó pártállami rendeletek tükrében érthetjük meg. A módosítások⁵⁶ ellenére a teljes kollektivizálás befejezésekor megalkotott és 1959. március 19-én megjelent 7. számú törvényerejű rende-

⁵⁴ Beszámoló a téeszekről, 1960. október 8. MNL BKML, XXIII. 312. Kecskeméti Járási Tan. VB-ülés jegyzőkönyve. 7. d. 5. 1961 nyarán a vidéki városokban 4500 férőhely jutott 90 000 bölcsődés korú gyerekre. A falvakban még rosszabb volt a helyzet, mert a 312 000 gyerek szülei csak 12 000 hellyel számolhattak. Az előbbi 5 és 3,8%-kal szemben Budapesten ez az arányszám 24% volt. MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztály tájékoztató jelentése a PB részére a mezőgazdasági lakosság egészségügyi ellátásáról, 1961. július 10. MNL OL, M-KS-288. f. 11. cs. 1961. 839. ő. e. 1–8.

⁵⁵ A Rókus Kórház párttitkára, országos tapasztalatra hivatkozva, erről így nyilatkozott: „[m]íg magánember volt, csak a legvégső esetben vett igénybe magánorvost, mikor biztosítottá válik, a legkisebb betegségben azonnal orvoshoz rohan.” PB-ülés jegyzőkönyve, 1960. február 25. MNL PML, XXVIII. 750. MSZMP, 1. f. 2. cs. 1. ő. e. A mezőgazdasági jellegű megyékben a gyógyszerárak forgalma is jelentősen emelkedett. A növekedés 1957-hez viszonyítva 1958-ban 11, 1959-ben 33, 1960-ban pedig már 54% volt. MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztály tájékoztató jelentése a PB részére a mezőgazdasági lakosság egészségügyi ellátásáról, 1961. július 10. MNL OL, M-KS-288. f. 11. cs. 1961. 839. ő. e. 1–8.

⁵⁶ Lásd például: A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1959. 24. számú törvényerejű rendelete a mezőgazdasági nagyüzemi gazdálkodásra alkalmas területek kialakításáról, *Magyar Közlöny*, 60. sz., 1959. május 30.; 1960. évi 8. sz. tvr. a mezőgazdasági termelőszövetkezeti csoportról szóló 1959. évi 7. sz. tvr. módosításáról és kiegészítéséről, *Magyar Közlöny*, 21. sz., 1960. március 21.; 1960. évi 22. tvr. a mező-

let foglalta keretbe mindazt az állami kényszert, ami az egyéni paraszti tulajdon tömeges felszámolását és a radikálisan új életforma kialakulását jelentette. Érdemes minden apró tételre figyelni, hiszen mind a korábbi években, mind pedig a későbbi évtizedekben ezen kérdések, konfliktusok formálták a mindennapokat.

Földbeviteli kötelezettség

20. § (1) A tag köteles a saját, valamint a vele közös háztartásban élő családtagok tulajdonában, haszonélvezetében, haszonbérletében vagy bármilyen más törvényes jogcím alapján használatában lévő összes földet – ideértve a legelő- és erdőilletőséget is – a termelőszövetkezet közös használatába adni, kivéve a törvényesen visszatartható háztáji földet [28. § (1) és (3) bekezdés].

(2) A beviteli kötelezettség arra a földre is kiterjed, amelyet a tag vagy a vele közös háztartásban élő családtag a termelőszövetkezetbe történt belépése után tulajdon vagy haszonélvezet jogcímén szerez.

[...]

Földjáradék

23. § (1) A termelőszövetkezeti tag részére az általa termelőszövetkezeti használatba adott saját földje után földjáradékot kell fizetni.

(2) A földjáradék fizetési kötelezettség alól az 1959. január hó 1. napja előtt alakult termelőszövetkezet részére, indokolt esetben, a közgyűlés határozata alapján előterjesztett kérelemre a földművelésügyi miniszter a Termelőszövetkezeti Tanács elnökével egyetértésben egy évre felmentést adhat.

Egyéb termelőeszközök bevitel

24. § (1) A belépő tag köteles – a közgyűlés határozatának megfelelően – térítés ellenében a közös gazdálkodás céljára a termelőszövetkezet tulajdonába adni a saját és a vele közös háztartásban élő családtagok tulajdonát képező

a) összes ígás- és haszonállatokat, főbb gazdasági eszközöket, kivéve a 29. § szerint a háztáji gazdaságban tartható vagyontárgyakat;

b) a közös használatba adott földterület bevetéséhez szükséges vetőmagot;

c) a közös tulajdonba átadott állatok eltartásához az új termésig szükséges takarmányt.

d) A bevitelre kötelezett vagyontárgyak elfogadása, értékelése és a térítés módja felől a közgyűlés a tag felvételével egyidejűleg határoz.

e) A járási (járási jogú városi, városi kerületi) tanács végrehajtó bizottságának mezőgazdasági osztálya (a továbbiakban: járási mezőgazdasági osztály) új vagy területileg nagymértékben megnövekedett termelőszövetkezetek számára átmenetileg – engedélyezheti a közös állatállomány háztáji elhelyezésben való gondozását.

25. § (1) A belépő tag köteles – a közgyűlés határozatának megfelelően – a háztáji gazdaság területén kívül fekvő és annak szükségletét meghaladó gazdasági épületeit térítés ellenében a termelőszövetkezet tulajdonába adni. Ugyanígy köteles eljárni a bevitt földeken lévő, gazdasági célokat szolgáló egyéb létesítmények tekintetében is.

(2) Élő fa vagy a termelőszövetkezet által használható évelő növények (kultúrák) bevitelére ezeneket fel kell értékelni, s ennek alapján a térítést a használati értéknek megfelelően kell megállapítani és kifizetni.⁵⁷

gazdasági nagyüzemi gazdálkodásra alkalmas területek kialakításáról szóló 1959. évi 24. sz. tvr. kiegészítéséről és módosításáról, *Magyar Közlöny*, 76. sz., 1960. szeptember 2.

⁵⁷ A továbbiakban még rendelkeznek például a termő szőlőről, gyümölcsösről és erdőről. A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1959. évi 7. sz. törvényerejű rendelete a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről és a termelőszövetkezeti csoportokról, *Magyar Közlöny*, 29. sz., 1959. március 19.

A korábban több értelemben egzisztenciális bázist és identitást képező magántulajdonból létrehozott „háztáji” pártállami kategóriáját, ami a gyakorlatban az önkizsákmányolás, az utóparaszti létforma beszorított „függetlenségét”, nagyrészt a családi örökség maradékát jelentette:

A háztáji gazdaság

27. § Minden önálló háztartással rendelkező termelőszövetkezeti tag – a vele közös háztartásban élő családtagjával együtt – személyes használatra háztáji gazdaság fenntartására jogosult. Megilleti a háztáji gazdaság az önálló háztartással rendelkező öreg vagy munkaképtelenné vált termelőszövetkezeti tagot is, tekintet nélkül arra, hogy nyugellátásban részesül-e vagy sem.

28. § (1) A földdel belépő tag a háztáji földet – a közgyűlés hozzájárulásával – az általa bevitt földből tarthatja vissza, ha az a közös tábla kialakítását nem gátolja. A saját tulajdonban lévő, visszatartott háztáji földnek a belterületen, tanyai belsőségben vagy zárt kertben fekvő részével, mint személyi tulajdonnal, szabadon rendelkezik, de ha azt elidegeníti, a termelőszövetkeztől háztáji célra földet nem kaphat.

(2) Annak a részére, akinek a belépéskor földje nincs, vagy háztáji földet az általa bevitt földből nem tarthat vissza, háztáji földet a közös használatban álló földekből kell használatra kijelölni. Háztáji földet kell kijelölni az önálló háztartást alapító tag részére is.

(3) A háztáji föld területe – a közgyűlés határozatától függően – 0,5–1 kataszteri hold lehet. A háztáji föld területébe be kell számítani a ház körül lévő veteményeskertet, szőlőt, gyümölcsöst is, valamint a be nem épített házhelyet.

(4) A háztáji föld használatával járó minden terhet a használó köteles viselni.

29. § A termelőszövetkezet tagja és a vele közös háztartásban élő családtagok – a lakóházon és a háztáji földön kívül – együttesen legfeljebb a következő vagyontárgyakat tarthatják:

a) a beépített telket, az udvart, a háztáji állatállomány elhelyezéséhez szükséges és a háztáji földön, illetőleg a lakótelken lévő épületeket;

b) egyszerűbb mezőgazdasági munkaeszközöket és kéziszerszámokat;

c) egy tehenet, egy-két növéndékmарhát, egy-két anyakocát malacaival, évente három-négy hizósértést, öt juhot vagy kecskét, korlátlan számú baromfit és méhcsaládot.

30. § A háztáji föld nagyságát és a háztáji gazdaságban tartható vagyontárgyak mértékét a 28. § (3) bekezdésben és a 29. §-ban megjelölt kereteken belül – figyelemmel a gazdálkodás helyi viszonyaira, illetőleg a közös háztartásban élő családtagok számára, a tagoknak és családtagjaiknak a termelőszövetkezet közös munkájában való részvételére, valamint az általuk megszerzett munkaegységekre – a közgyűlés határozza meg.

A teljes kollektivizálás befejezése után jelentős számú „téeszparaszt” igyekezett menekülni a számára elfogadhatatlan kollektív formából. A pártállami nyelvben ezt a jelenséget nevezték „kilépési hullámnak”, amit maximálisan gátoltak. Az alábbi rendeletrészből kiolvasható, hogy az állami erőszak milyen módon lehetetlenítette el a kilépni szándékozók helyzetét, arról itt nem szólva, hogy a helyi gyakorlatban számos más, „jogon kívüli” eszközt alkalmaztak.

A bevitt föld kiadása kilépés vagy kizárás esetén

31. § (1) Abban az esetben, ha a tagsági viszony kilépés folytán [17. § (1) bekezdés] szűnik meg, a kilépéskor folyó gazdasági év végén, ha pedig a tagsági viszony a kizárás folytán szűnik meg, a közgyűlés által meghatározott időpontban kell a tag által bevitt földdel azonos értékű, lehetőleg nagyságú és művelési águ földet elsősorban a termelőszövetkezet szétszórta fekvő

parcelláiból vagy a községi (városi, városi kerületi) tanács végrehajtó bizottsága által erre a célra átengedett állami tartalékföldből, ezek hiányában a táblák szélén lévő földekből a volt tag részére kiadni.

(2) Rendkívüli kilépés [17. § (2) bekezdés] esetén a kilépő kérésére a földet a kilépéskor folyó gazdasági év végén kell kiadni.

(3) Ha a föld kiadása nem a kilépéskor folyó gazdasági év végén történik, a föld kiadásának időpontjáig a volt tag részére haszonbért kell fizetni.

(4) A haszonbérlet címén bevitt földet kilépés vagy kizárás esetében nem lehet kiadni, a haszonbérlet a szerződés szerint továbbra is fennmarad.⁵⁸

A tervutasítás keretei között elfoglalt földek megművelési nehézségei mellett azok államosítása, nyilvántartása, ahogyan akkor nevezték, az államosított területek „rendezése” hosszú folyamat volt. Az akkori körülmények között kialakított nyilvántartási rendszer és annak pontatlanságai az 1990 utáni kárpótlási dekollektivizálás történeteiben is felbukkannak.⁵⁹ A „szocialista”, azaz az akkori hivatalos jogi érvelést, normákat azért is fel kell idéznünk, hogy az ehhez való alkalmazkodási módokat, elhajlásokat, normaelkerüléseket a helyükön tudjuk értelmezni. Céltudatosan választottunk kortársi, az 1960-as évek közepéről forrásrészleteket, hogy ilyen módon is érzékeljük a kollektivizálási kampányban ígért pontokkal összefüggő társadalmi gyakorlatot. Másrészt abba is beleláthatunk, hogy milyen gondolkodási horizont jellemezte az állami döntéshozói vagy azt befolyásoló adminisztratív kört. Ekkor még hivatalosan nincs szó „új gazdasági mechanizmusról”, de annak gazdasági-társadalmi tényezőire, a helyi gyakorlatban már kialakult formáira ráismerhetünk.

A hivatalos jogászi szómágia a következőképpen sűrítette a történéseket:

Átalakulóban lévő földtulajdoni viszonyaink között a földek tulajdonjoga háttérbe szorult a földhasználat mögött. Földtulajdoni viszonyaink elmaradottabbak, mint az egészében véve szocialista jellegűnek tekinthető földhasználati viszonyok. A földhasználati viszonyok szabályozása nagymértékben segíti elő a földtulajdoni viszonyok szocialista jellegűvé válását. A földhasználat fejlődésének útja az, hogy a még meglévő más – nem tipikus szocialista jellegű – földhasználat vagy éppen egyéni földhasználat távlatban szocialista jellegűvé alakuljon át, a személyi földhasználat pedig állandósuljon azokon a területeken, amelyek a szocialista földhasználat szempontjából távlatban sem jöhetnek figyelembe. A jelenlegi földtulajdoni viszonyok megváltoztatása sem politikai, sem gazdasági szempontból nem időszerű, fenntartásuk hátránnyal nem jár. A szocialista földhasználati viszonyok továbbfejlesztése a legcélszerűbb útja annak, hogy a földtulajdonjogi kérdések a termelés veszélyeztetése nélkül fokozatosan elveszítsék jelentőségüket.⁶⁰

⁵⁸ A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1959. évi 7. sz. törvényerejű rendelete a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről és a termelőszövetkezeti csoportokról, *Magyar Közlöny*, 29. sz., 1959. március 19.

⁵⁹ Schlett 2012; Tanka 2012.

⁶⁰ FM Földbirtokpolitikai Főosztályának jelentése, Budapest, 1965. szeptember 30. MNL OL, M-KS-288. f. 28. cs. 1965. 14. ő. e. 125–143.

6. táblázat. „Jogilag rendezetlen földterületek” 1964-ben

Megye	Terület (kataszteri hold)
Baranya	6 963
Bács	27 834
Békés	1 519
Borsod	13 846
Csongrád	1 712
Fejér	1 795
Győr	34
Hajdú	3 637
Heves	97
Komárom	1 162
Nógrád	4 078
Pest	2 747
Somogy	2 996
Szabolcs	14 592
Szolnok	1 775
Tolna	2 517
Vas	246
Veszprém	16 227
Zala	4 819
Budapest	964
Debrecen	17
Miskolc	364
Pécs	113
Szeged	416
Összesen	110 470

Forrás: MNL OL, XIX-K-1-y. FM Földbirtokpolitikai (Földrendezési) Főosztály, 1557. doboz 3. tétel.

A kollektív üzemek neve alatt szerepeltetett földek nyilvántartása tükrözte a kollektivizálási hadjárat dinamikáját. A rövid időn belül végrehajtott tömeges beléptetések és földelvételek következtében a kaotikus adminisztráció rendszerszintű jellemzővé vált. A belső jelentésekben, rituális folyamatossággal, évről évre „felülvizsgálatokat” tartottak. A kollektivizálás utáni közvetlen időszak egyfajta mérlegét érzékelteti a következő, 1965 februárjában írt jelentés: „Az 1964. évi országos földterületi főösszesítő 1964. március 31-i állapotnak megfelelően 317 658 kat. hold olyan jogilag rendezetlen területet mutatott ki, amelyeknél a használoí, kezelői, illetve tulajdoni változásokat határozatok hiányában nem

lehet átvezetni.”⁶¹ (6. táblázat). Az említett több mint 317 ezer holdnyi terület az év végére 110 470 holdra csökkent. Kiemelkedően magas volt a „jogilag rendezetlen” földek aránya Bács-Kiskun, Borsod, Szabolcs és Veszprém megyékben. Lényegében a többség (70 ezer hold) az említett megyékben helyezkedett el. A jelentésíró életszerű módon érzékeltette a „felülvizsgálatok” várható eredménytelenségét is:

Előre számolni kell azzal, hogy a felülvizsgálati munka befejezése nem fogja eredményezni a jogilag rendezetlen területek maradéktalan felszámolását. Számos esetben ugyanis olyan önkényes földfoglalások és földcserék, stb. történtek, amelyeknek a határozatilag történő jogi rendezése jelen körülmények között zavart okozna a termelésben, olyan politikai, gazdasági bizonytalanságot idézne elő, amely nem kívánatos. Ezért az ilyen esetek jogi rendezése ez idő szerint nem történhetik meg. Ez a körülmény termelési zavart nem jelent, mert ezek a területek továbbra is a tényleges használó kat. birtokivében »ceruzás bejegyzéssel« maradnak és a használó üzem (gazdaság) termelési tervében is szerepelnek. (Kiemelés az eredetiben.)

A fentiek alapján is látható, hogy a termelési célokat minden tekintetben előtérbe helyező és az egyéni magántulajdont minimalizáló szocialista projekt az agrárvilágban a következő visszatérő minták szerint kezelte a földkérdést. Tipikusnak számított az, hogy ahol a téészek vették át a legeltetési bizottságok feladatait, ott a felszámoló bizottságok a járási tanácsnak rendszerint nem küldték meg a jegyzőkönyveket. Továbbá sokszor a községi tanácsok illetékesei mulasztották el a postázást „a parlagveszélynek kitett területek megművelésének biztosítására kiadott kényszerhasznosítási határozatokról”. A földterületek változását rendszerint nem rögzítették, hasonlóképpen az egyéni gazdák és téészek közötti földcseréket sem.

Az említett adminisztratív jellegű, polgári minta szerinti alapvető hiányosságok önmagukban is jelzik a társadalmi reakciókat. A települések hivatalaiban dolgozók nagy része saját személyes vagy családi kötődését már nagyrészt feladva, a földtől, annak fontosságát már megkérdőjelezve, elfordult.

A rendszerspecifikussá vált „szocialista” kori pontatlan nyilvántartások a földindulások következtében fokozódtak.⁶² További állami szabályozási tényező hiányát mutatja az, hogy a település belső területeihez tartozó zártkertek, pedagógusföldek, illetve téésztársulások, a közelben és távol lakó bebírók földterületeinek használatára vonatkozóan ekkor még nem született jogszabály. Hasonlóképpen említhető meg, hogy elsősorban Észak-Magyarországon és a Dunántúlon a „jogilag rendezetlen területek” között nagyságrendileg igen jelentős területet jelentettek az erdőbirtokossági területek. Az 1961. évi VII. törvény alapján lényegében csak 1964-ben kezdtek el foglalkozni az erdők használati és kezelési kérdéseivel.⁶³

⁶¹ Földbirtokpolitikai Főosztály jelentése az országos földterületi főösszesítőben kimutatott „jogilag rendezetlen területek” felülvizsgálatáról, Budapest, 1965. február 19. MNL OL, XIX-K-1-y. 1557. doboz 3. tétel.

⁶² Az 1945. évi földelkobzás és földosztás hatásaiban is láthatjuk ezt: Ö. Kovács 2017.

⁶³ Földbirtokpolitikai Főosztály jelentése az országos földterületi főösszesítőben kimutatott „jogilag rendezetlen területek” felülvizsgálatáról, Budapest, 1965. február 19. MNL OL, XIX-K-1-y. 1557. doboz 3. tétel.

A megyei felügyelőségek mulasztásait is megnevezték az ügyintézésben, amelyek rendszerint nem készítették el a területmegosztási vázrajzokat. Ezen probléma mértékét a következő példákkal illusztrálták. Baranya megye egyik járásában 28 esetben (201 kataszteri holdnyi területen), Békésben az Orosházi járásban 12 esetben (980 kataszteri hold) hiányzott a dokumentáció. Gyakran fordult elő az is, hogy a kényszerhasznosítási határozatokat nem vezették át (például a Heves megyei Kiszűzes, Ivád, Gyöngyöstarján településeken). A statisztikák általánosan ismert hibáit még sajátosabbá tették azok az eljárások, amelyek során tévesen rendezetlennek jelöltek területeket, így például Somogyban (1832 kataszteri hold) Szabolcsban (2185 kataszteri hold), Szolnok (1596 kataszteri hold) kétszer is számításba vettek ilyen jellegű földeket.

Érdemes egy konkrét megyei helyzetképet felidézni, amelyek hasonló mintái más régiókban is megtalálhatók. Az 1965 januárjában fogalmazott Bács-Kiskun megyei jelentés szövege több tekintetben is reprezentatív. Az ország legnagyobb kiterjedésű megyéjéről, dominánsan agrártársadalmat alkotó térségéről van szó. A mezőgazdasági osztályvezetői megfogalmazás szerint a „rendezetlenség” legfőbb okai a következők:

A földrendezések befejezte után a termelőszövetkezetek, állami gazdaságok egymás között gyakorlatban önkéntes földcserét hajtottak végre, de ezekre vonatkozóan az önkéntes földcserre-megállapodást írásban nem kötötték meg [...] A földrendezés során az egyéni gazdálkodók részére kiosztott csereingatlanokat a tulajdonosok egy része nem vette birtokba és ezeket a községi tanács írásbeli intézkedése nélkül átadta a termelőszövetkezetnek vagy állami gazdaságnak. Idevonatkozóan azonban határozatilag intézkedés a kényszerhasznosításra vonatkozóan nem történt. A termelőszövetkezetek és állami gazdaságok önkéntes földcserét hajtottak végre egyéni gazdálkodókkal is, de ezeknek írásba foglalása sem történt meg. Előfordultak olyan esetek is, amikor a szomszéd községbeli kisebb táblákat a téeszek nem vették birtokba és ezeket a területeket a helybeli termelőszövetkezetek vették használatra, azonban ezeknek bejelentése nem történt meg és így a járási mezőgazdasági osztályok a változások átvezetése iránt az ÁFTH felé intézkedni nem tudtak. A rendezetlen földrészeletek egy részét képezik az egyes állami tartalékterületű ingatlanok is, amelyeket a termelőszövetkezetek vettek át használatba, azonban azoknak bejelentése nem történt meg. Ezek között szerepelnek 2-3 holdas mezőgazdasági művelés alatt álló ingatlanok is, amelyeket a termelőszövetkezetek már hosszabb idő óta használnak, de a földkönyvekbe, illetve a kataszteri birtokívbe felvéve nem lett. Megyénk területén ugyanis a 207/1962. (T.6.) ÁFTH. sz. utasítás végrehajtása a belterületi ingatlanokra vonatkozóan még nem lett végrehajtva, illetve meg sem kezdődött és ezeket a földterületeket továbbra is az állami tartalékterületű belsőégi földkönyvbe tartották nyilván. Természetesen a beltelki házhely ingatlanok, amelyek átmenetileg kerültek csak hasznosításra, a termelőszövetkezetek földkönyvébe nem vezethetők át, mivel azok csak egy-egy évre kerültek hasznosításra, addig, ameddig a házhelyek beépítése meg nem kezdődött.⁶⁴

Bács-Kiskun megyében 1965 elején hivatalosan 850 esetről (27 100 kataszteri hold) tudósítottak, amelyekben nem tisztázták az új birtoklási viszonyokat. Ezek közé tartoztak a beltelki házhelyingatlanok és a legeltetési bizottságok területei.

⁶⁴ A Bács-Kiskun Megyei Mezőgazdasági Osztály jelentése, Kecskemét, 1965. január 22. MNL OL, XIX-K-1-y. 1557. doboz 3. tétel.

Az idézett esetek elég közelről illusztrálják a magyar államosítási folyamatokat. Az egyéni gazdák helyett hivatalosan az állam kezébe került a felelősség. Hosszú távon szemlélve, különösen a rendszerváltozás korából visszatekintve elmondható, hogy a földekhez, épületekhez kötődő vagyonvesztés, a hanyag adatkezelés az állami politika részévé vált. A kaotikus állapotokra jellemzően, a kollektivizálás utáni időszakban téveszbe került egyéni gazdák földjeinek adminisztrációja rendszerint elmaradt vagy hiányos volt.

„Oroszlántársaság” a földeken. Állami földbirtok-politikai értelmezés 1965-ben

Ahogy az előző fejezetben közölt idézetben részletesen olvashattuk: állami nézőpontból a földtulajdoni viszonyok „elmaradtak”, a használati viszonyok „bonyolultak”, a tulajdonosi helyzet „általában szocialista jellegű”, és ezek ellenére is megfelelnek a legfőbb célnak, hogy a termelést ne veszélyeztessék. A kollektivizálási kampányban már követett gyakorlat folytatása, utóhatása ez a hozzáállás, amelynek lényege az, hogy a tervutasításos gondolkodás szerint ériék el a statisztikai többségi arányt, ez esetben a kijelölt földterület elfoglalását és a munkaerő-átcsoportosítást. Az ekkori jogászai érvelés alapját az 1949. évi „alkotmány”, az 1957. évi tvr., a téeszjogszabályok és a polgári törvénykönyv képezte. Ezek konkrét pontjainak felidézése mellett a társadalmi gyakorlatra számos példában ráismerhettünk.

A *földhaszonbérletek* igen sok konfliktusforrást jelentettek. Az akkori szabályozás szerint a téeszek védett pozícióban voltak és „külső személyek tulajdonát képező földet haszonbér ellenében, vagy ellenérték nélkül meghatározott, vagy határozatlan ideig (tartósan)” használhatták.⁶⁵ A legfőbb cél minden felsorolt példa esetében az volt, hogy a téesz „használatába”, birtokába került föld „állandó jelleggel maradjon” a téesz kezelésében.

A téeszek pozícióit erősítő szempontok érvényesültek a gazdák által kényszerűen „bevitt földek kiadását” illetően is. Az állami erőszak által generált káoszban a téesztag-sági viszony megszűnésére vonatkozóan mondhatnánk, hogy az utat a téeszek számára a joghézag tette még szabadabbá: a „termelőszövetkezeti jogszabályok a termelőszövetkezeti tagsági viszony megszűnésével kapcsolatban nem szabályozzák részletesen a termelőszövetkezetbe bevitt földek kiadását. Alapvető szempont itt is, hogy a termelőszövetkezet használatába került földterület ne csökkenjen és a földkiadás jogalapjának megállapítása tekintetében a termelőszövetkezet közgyűlése az esetek mérlegelésével döntsön”.

⁶⁵ „A Legfelsőbb Bíróság polgári kollégiumának 1964. 860. számú állásfoglalása kimondja, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezet használatában lévő földre vonatkozó haszonbérleti jogviszony tartalma és megszüntetése tekintetében a termelőszövetkezeti jog szabályai, illetőleg az azokban kifejezésre jutó elvek az irányadók. Az ilyen haszonbérlet a Polgári Törvénykönyvnek a haszonbérlet megszűnésére vonatkozó rendelkezése alapján nem szüntethető meg.” Az FM Földbirtokpolitikai Főosztályának jelentése, Budapest, 1965. szeptember 30. MNL OL, M-KS-288. f. 28. cs. 1965. 14. ő. e. 128.

Az állami döntéshozók a *zártkertekben lévő háztáji földek* művelésének lényegét abban látták, hogy itt összpontosulhat az úgynevezett személyi földhasználat. Ugyanakkor azt érzékelték, hogy a kollektivizálás utáni határkijelölések („földrendezés”) szerintük a „szükségesnél nagyobb területet jelöltek ki zártkertnek”, ahol egyébként meghagyták a korábbi tulajdoni és használati viszonyokat. A gyakorlatban az alapszabálytól eltérően egyes tagok részére nagyobb háztáji földterületet jelöltek ki. Mindez persze nagyobb idő- és energiárfordítást igényelt az érintett téesztagoktól, így még inkább csökkent a „közös munka” aránya.

A téesz használatába került földterületek öröklési szabályai elvileg az öröklési jog általános normáit követték. A gyakorlatban azonban ez mégsem alakulhatott így, ahogyan erről elég egyértelműen nyilatkozott az idézett jelentés:

Más kérdés azonban, hogyan realizálódik az örökölt föld használata az örökös számára. Itt már a termelőszövetkezetnek az érdeke kerül előtérbe, hogy az örökölt földet senki ne vihesse ki a termelőszövetkezetből. A földműveléssel élethivatásszerűen nem foglalkozó örökösök földkiadási igényüket nem érvényesíthetik. A jogszabályok szerint a termelőszövetkezeti tag örökösei közül csak az élethivatásszerűen földműveléssel foglalkozó, termelőszövetkezetben kívül álló személy követelheti a föld kiadását bírói úton.

A kényszerhasznosítási eljárást azért vezették be, hogy a földet megműveljék. Ezen eljárások során a téeszek jelentős mennyiségű földet kebeleztek be, azonban ezek a területek rendszerint kimaradtak a beruházásokból. A kényszerhasznosítás valójában a téeszek számára is terhes megoldás volt, ugyanis azt nem látták a tartós használat alapjának.

A paraszttellenes politika és a kollektivizálás kiterjedt hatásainak igen beszédes példája a szómágia szerinti *„földek felajánlása”* kérdéskörének összegzése:

A mezőgazdaság szocialista átszervezése során célszerű volt az az intézkedés, hogy csak a földműveléssel élethivatásszerűen nem foglalkozó személyek ajánlhatták fel földjüket. Ezt a lehetőséget politikai megfontolásból nem lehetett kiterjeszteni a földműves foglalkozású személyekre, mert az volt a cél, hogy ezek lépjenek be és vigyék be földjüket a termelőszövetkezetbe. A mezőgazdaság szocialista átszervezése során ez a célkitűzés általában megvalósult. Jelenleg nem jelentős az egyénileg gazdálkodók száma. Többségük idős, beteg, munkaképtelen olyan személy, aki földjének megműveléséről már nem tud gondoskodni.

A megváltozott körülményekre tekintettel ma már nem indokolt a foglalkozás szerinti megkülönböztetés fenntartása. Ezért minden földtulajdonos számára lehetővé kell tenni, hogy földjét felajánlhassa és azt a termelőszövetkezet használatra megkaphassa.⁶⁶

Az illetményföldek nagysága és annak jogcíme is homályos volt a Földművelésügyi Minisztérium vezetői szerint. Az egyes munkaviszonyokhoz kötődően a téeszek különböző nagyságú (általában egy kataszteri hold) területeket juttattak a faluban élőknek. Ezen

⁶⁶ Az FM Földbirtokpolitikai Főosztályának jelentése, Budapest, 1965. szeptember 30. MNL OL, M-KS-288. f. 28. cs. 1965. 14. ő. e. 131. „A Politikai Bizottság határozatának megfelelően a földfelajánlás újabb szabályozása folyamatban van.” Uo.

illetményföldek nagysága 1965 májusában hivatalosan 2740 kataszteri hold volt, azonban ez a számadat sem felelt meg a valóságos állapotnak, hiszen megjegyezték, hogy ennél a pedagógusok konyhakerti földterületei is nagyobbak. Nem beszélve az állami gazdaságok, erdészetek, vízművek dolgozóiról. A családos tanyai és falusi pedagógusoknak általában kétholdnyi területet adtak használatba. Sokak szerint ez konfliktust okozott, ugyanis ez a nagyság a téesztagok háztáji földterületét meghaladta.

A földek hivatalos normák szerinti, úgynevezett rendeltetésszerű használata a gyakorlatban több tekintetben megváltozott. A kijelölt művelésiág-változásokat és a termőföld érdekében előírt intézkedéseket csak 65%-ban hajtották végre. A leglátványosabb eltéréseket az erdőtelepítésben tapasztalták.⁶⁷

A kollektivizálási célkitűzések a helyi gyakorlatokba, társadalmi korlátokba láthatóan még 1965-ben is beleütköztek. Így például a nagyüzemi táblák közötti, úgynevezett direkt termő szőlők kivágását rendszerint azért halasztották el évről évre, mert azok a tagok háztáji, egykori saját földjeiket jelentették. Részükre másutt, a tagok számára is elfogadható földdarabot sokszor nem tudtak felajánlani. Az új területek megművelését a talajjavítási és vízrendezési munkálatok nehézségei is megakadályozták.⁶⁸

A kollektivizálás hatása a számok tükrében

A radikális gazdaság- és társadalompolitikai beavatkozások következtében megindult vándorlás és költözéshullám, valamint az ingázás egyik szembetűnő következménye az iparosítási folyamatoknak alárendelt agrárnépesség számának látványos csökkenése volt.⁶⁹ A 7. táblázat adatai lényegében a kollektivizálás alatti és részben utáni népességmozgást mutatják.

7. táblázat. Az 1949 és 1966 közötti belső vándorlás adatai (ezer főben)

Város és megye	Gyarapodás vagy csökkenés
Budapest	+294
Baranya	+15
Bács-Kiskun	-86
Békés	-75
Borsod	+12

⁶⁷ Az okokat a következőkben nevezték meg: nem lehetett beszerezni facsetetét; nem volt beruházási keret; az üzem nem kérte az erdőtelepítési engedélyt; a „nagyüzemi táblákba ékelődő erdőfoltok és szőlők elrendelt kivágását elmulasztották”; telepítésre alkalmas csereterület hiánya. Az FM Földbirtokpolitikai Főosztályának jelentése, Budapest, 1965. szeptember 30. MNL OL, M-KS-288. f. 28. cs. 1965. 14. ó. e. 141.

⁶⁸ A kollektivizálás és tájálalakítás vizsgálatára lásd Máté 2015.

⁶⁹ Az 1960-as évek első felére az extenzív iparosítás munkaerőforrásai lényegében kimerültek. Andorka é. n. 394.

Város és megye	Gyarapodás vagy csökkenés
Csongrád	–20
Fejér	+33
Győr-Sopron	–17
Hajdú-Bihar	–73
Heves	–7
Komárom	+36
Nógrád	–9
Pest	+74
Somogy	–27
Szabolcs-Szatmár	–146
Szolnok	–63
Tolna	–40
Vas	–37
Veszprém	+10
Zala	–31

Forrás: KSH 1967: Munkaerőhelyzet megyék szerint 1949–1966, 13.

Már a kortársi statisztikai kiadványokban is beszámolnak az egyre növekvő területi egyenlőtlenségekről.⁷⁰ A belső vándorlás egyik legfontosabb következménye az lett, hogy miközben az ország népessége 1949 és 1966 között 10%-kal nőtt, a Budapesten és Pest megyében élők száma együttesen több mint egyötödével növekedett. Ez a többlet nem a természetes szaporodás miatt következett be, hiszen az alatta maradt az országos átlagnak, hanem az alföldi és az agrárrégiókból elköltözötték tömegei jelentek itt meg. A kortársi nyelvben nyírséginek nevezett elvándorlás az ottani népesség több mint egyötödét érintette.⁷¹ Szabolcs-Szatmárban, Szolnok megyében és Hajdú-Biharban kifejezetten romló életszínvonalról írtak a statisztikai értékelésben.⁷² Közismert, hogy az 1948 utáni állami gazdaságpolitika növelte meg radikálisan az úgynevezett munkaerőforrást. Az aktív keresők aránya az 1960-as évek közepéig 23%-kal nőtt. A legnagyobb emelkedés ismételt Budapesten (33%) történt, ehhez képest az agrárrégiókban 17%-os növekedést regisztráltak. Az 1966 elején számontartott 5 milliónyi aktív keresőből 900 000 embernek más volt a munka- és a lakóhelye. Közülük 400 000 fő nem a lakóhelye szerinti megyében dolgozott, azaz rendszeresen ingázott. Ha Zala megyétől a Balaton északi oldalán képzeletben elin-

⁷⁰ Enyedi 1993; Orosz 1993; Beluszky 2002. Az utóbbi, 1990 táján keletkezett tanulmány a komplex okokat és jelenségeket is megnevezi.

⁷¹ A Szabolcs egy részét képező Nyírségben az ingázók nehezen számszerűsíthető igen nagy csoportját is számításba kell venni.

⁷² KSH 1967, 9–10. Az életmódot alapvetően meghatározó villamosítással kapcsolatban meg kell említeni, hogy az infrastrukturális fejlesztések ellenére, bár 1963-ra a községek mindegyikébe bevezették villanyt, a lakások egyharmadából még hiányzott az áram. A Dunántúl több mutató tekintetében kedvezőbb helyzetben volt (KSH 1968, 10).

dulunk az északkeleti borsodi iparvidékig, akkor az úgynevezett energiatengely vonalán haladunk, ami lényegében azt jelentette, hogy az e vonal alatti déli területekről a munkavállalók elsősorban északra jártak dolgozni. A kisebbektől eltekintve két nagy csomópontból érkeztek az ingázók. Az egyiket Budapest és Pest megye képezte, ahol az eljárók 65%-a dolgozott. A Budapestre bejárók száma ekkoriban mintegy 250 000 fő, akiknek kétharmada Pest megyében lakott. A másik nagy kibocsátó terület a szabolcsi térség volt.⁷³

Az előbbieken jelzett tendenciának megfelelően a főváros egyértelmű létszámnövekedést mutatott. Az egyes országrészek közül a legtöbben a Tiszántúl és Budapest között vándoroltak. 1959-ben állandó jelleggel 12 400, ideiglenesen 54 300 tiszántúli ember költözött ide. Észak- és Dél-Dunántúl ekkor vándorlási többletet mutatott. Az utóbbi vándorlási mérlege az alföldi és az északkeleti megyékkel szemben is pozitív volt: Északkelet-Magyarország az Alföldről több személyt vonzott, mint amennyit oda kibocsátott, ugyanakkor északról többen mentek el Dél-Dunántúlra. Összességében azt lehet mondani, hogy a vándorlási mérlegben a Tiszántúl és a Duna–Tisza köze vesztesnek számított, de a Tiszántúlt az elvándorlás sokkal inkább sújtotta, mint a Kiskunságot. Az elköltözésre kényszerülők négyötöde munkaerő-vándorló volt. A falvakat elhagyók számát évi 40 000 főre becsülték⁷⁴ (8. táblázat).

8. táblázat. A mezőgazdasági aktív keresők számának csökkenése 1949 és 1966 között

Főváros és megyék	Ezer főben (–)	Százalékban (–)	100 lakosra számítva (főben) (–)
Budapest	4	29,5	0,3
<i>Ipari jellegű</i>			
Komárom	8	23,0	6,9
Borsod-Abaúj-Zemplén	40	27,9	9,3
Győr-Sopron	35	37,9	10,6
Nógrád	13	26,3	7,4
Veszprém	30	33,2	12,0
Fejér	28	30,8	14,1
Baranya	31	32,0	10,8
Összesen	185	30,1	10,4
<i>Vegyes jellegű</i>			
Pest	37	24,0	8,6

⁷³ KSH 1967, 9–10.

⁷⁴ Acsádi 1960, 1111–1114. Az 1960. és 1964. január 1. közötti körülbelül 370 000 főnyi mezőgazdasági nyugdíjazással és az elvándorlással alapvető összefüggésben, becslések szerint az úgynevezett segítő családtagok 30%-a eltartott lett (Szilágyi 1966, 36). A vidéki terek kiüresedését a tanyák számának csökkenése is látványosan jelzi. Az alföldi megyékben 1960-ban 694 000, az 1980-as években már csupán csak körülbelül 279 000 tanya volt (Romány 1998, 350).

Főváros és megyék	Ezer főben (–)	Százalékban (–)	100 lakosra számítva (főben) (–)
Vas	28	35,5	9,5
Csongrád	34	27,0	8,1
Heves	29	31,6	10,9
Szolnok	57	41,2	12,4
Zala	31	34,3	11,5
Összesen	216	32,2	10,1
<i>Mezőgazdasági jellegű</i>			
Hajdú-Bihar	53	36,6	11,3
Tolna	34	38,6	11,6
Békés	47	30,6	8,6
Bács-Kiskun	39	19,3	5,5
Somogy	34	27,9	9,2
Szabolcs-Szatmár	61	31,9	13,0
Összesen	268	29,7	9,8
Mindösszesen	669	30,7	9,6

Forrás: KSH 1967: Munkaerőhelyzet megyék szerint 1949–1966, 29.

A kollektivizálás az itt ismertetett számok tükrében is az egyik legjelentősebb társadalomtörténeti eseménynek és folyamatnak tekinthető a 20. század második felében.⁷⁵

*

Elsősorban kortársi szövegeket idéztünk fel az 1960-as évekből, amikor már az egykori parasztság számára rendkívül fontos föld szerepe látványosan megváltozott: nagyüzemi, hatalomtechnikai kérdéssé vált. A föld, a földművelők sorsa tömegesen már nem kapcsolódott össze a családokéval. Az már mindinkább a helyben maradó idősebbek számára jelentett létalapot egy kikényszerített téeszvilágban. Láthattuk, hogy a kommunista állam politikájának, gyakorlati működésének akarva-akaratlanul részévé vált a „falusi ügyek”

⁷⁵ Az adatokat lásd KSH 1967, 28; Szilágyi 1966, 34–38. 1958 és 1962 között körülbelül 30 milliárd forintot ruháztak be a mezőgazdaságba „pótló jelleggel” (Benet 1997, 315). Kortársi közgazdasági nyelven szólva, a mezőgazdaság nettó (az anyagköltség levonásával számított) termelési értéke az 1945 előtti helyzethez képest alig emelkedett. Közben 1949 és 1965 között az összeshez viszonyított mezőgazdasági aktív keresők aránya 54,5%-ról 31,2%-ra csökkent. Ugyanebben az időszakban a mezőgazdasági beruházások értéke az összes arányában 10-ről 17,4%-ra nőtt, a legmagasabb arány (24,5%) 1955-ben volt. Az említett mezőgazdasági nettó termelési érték, változatlan áron számolva (1934–38=100) 1949-ben 85, 1965-ben 95 volt. A legmagasabb 1951-ben és 1959-ben, amikor az index értéke 113 (Andorka 1967, 75). Az utóbbi értelmezéséhez: az 51-es adat nagyrészt a padláslesöprésekkel, az 59-es pedig a kollektivizálás megindulásáig, 1956 után levegőhöz jutott magángazdasági termeléssel magyarázható. A legkisebb (1467 Ft) átlagkeresetek a mezőgazdaságban voltak (Andorka 1966).

másodrendű, hanyag kezelési módja. Az egyik legfontosabb társadalom- és történelemformáló tényezőnek, a föld többségi magántulajdonának felszámolása egyben az ősök földjéhez és a saját erőből szerzett birtokokhoz való kötődést is megtörte.

A kollektivizálás utáni földügyek hiányos adminisztrációját a jelentéstevő még 1965-ben is a következőképpen összegezte:

Az üzemi földnyilvántartás rendszere most van kialakulóban az állami gazdaságoknál. A termelőszövetkezetek nagy részében ilyen nyilvántartást még nem vezetnek. A tapasztalatok szerint a termelőszövetkezetek általában nem fordítanak kellő gondot a földhasználatok nyilvántartására és a nyilvántartási munkarészek megőrzésére.⁷⁶

Tudjuk, hogy a munka az ember megkülönböztető jegye, erre csak ő képes. Maga a fogalom a lelki és testi erőfeszítésre utal. A modernizáció korában a föld és a pénz mellett a munka is áruvá lett. Ahogyan ezt az egyik szerző átfogó esszéjében megfogalmazta: „A földművelőket először haszontalanná, sodródóvá, »gazdátlanná« kellett tenni ahhoz, hogy a használatkész »munkaerő« mobil hordozóinak tekintsék őket; és hogy ezt az erőt a saját jogán a lehetséges »jólétforrásnak« nevezzék.”⁷⁷ A globális tendenciák szintjét elhagyva, vessük ezt föl konkrét magyar összefüggésben: a 20. század közepe előtti agrártársadalmon belüli nagyjában-egészében elfogadottnak számítottak a paraszti élet törvényei, tehát azok a tényezők, amelyek szervezték, meghatározták a családi szocializációt: föld, munka, függetlenség.⁷⁸ Lényegében a kollektivizálás ezek hagyományos formáinak felszámolását jelentette.

Keserűen sajátos, hogy a jogi nyelvben használt *societas leonina* (oroszlántársaság) zsákmányszerzésére a gazdák jó része is rájött. Arra az 1968. évi kérdésre, hogy milyen hatása volt a „kivülállók földjének megváltásának”, a bajai pártbizottságon a következő összegző szöveget fogalmazták meg:

A tsz-tagok többsége helyesli a kívülállók földjének megváltását. A kívülállók véleménye viszont megoszlik: vannak, akik megköszönik, levelet küldenek a Földhivatalnak és abban leírják, hogy már el is fejtették, hogy földjük volt, mivel más területen dolgoznak és most olyan

⁷⁶ „A termelőszövetkezetek részére is nélkülözhetetlen üzemi földnyilvántartásoknak tartalmazniuk kell a tagok által bevitt földek pontos területét, művelési ág szerinti megoszlását, a földhasználatához fűződő jogok és kötelezettségek felsorolását.” Az FM Földbirtokpolitikai Főosztályának jelentése, Budapest, 1965. szeptember 30. MNL OL, M-KS-288. f. 28. cs. 1965. 14. ő. e. 143.

⁷⁷ Bauman 2007, 13.

⁷⁸ „A paraszt csak akkor igazi paraszt, ha saját földje van. Ez az a szabadság, ami minden szolgasága mellett is megkülönböztetett emberi állást biztosít számára, és ez az, ami kultúrára teszi képessé.” (Erdei 1973 [1938], 150.) Vessük össze az előbbi megfogalmazást a hivatalos állásponhoz igazított, részben a társadalmi gyakorlatot is kifejező, kollektivizálás utáni, tehát a saját földjétől már megfosztott „utóparasztság” leírásával: „A »paraszt« minden esetben szövetkezeti tag, de a szövetkezeti termelés periferiáján foglal helyet, azaz nem tagolódik be a termelőszövetkezet nagyüzemi munkaszervezetébe, [...] A »paraszt« tehát a termelőszövetkezeti gazdálkodásba sajátos módon bekapcsolódó kisárutermelő. [...] A »paraszt« nem szocialista termelő, de nem egyéni kisárutermelő a szó régi értelmében, alkotórésze a szövetkezeti mezőgazdaságnak, amelybe a maga módján betagozódott.” (Gyenes 1968, 28–29. Kiemelések az eredetiben.)

pénzt kapnak, amire nem számítottak. Több idősebb volt tulajdonos is van, aki jónéven veszi a föld megváltását, mivel egy összegben több pénzt kap, mint egy-egy évben a földjáradék összege. Vannak viszont olyan személyek, akik tiltakoznak a tulajdonjog „megvétel” ellen.⁷⁹

Az eddig bemutatott töredékes helyzetképek a további kutatások számára konkrét feladatokat adhatnak. Láthattuk, hogy az állami gépezet mennyire felkészületlen volt egy államtól elvárható rendszerszintű irányításra, amelynek társadalmi következményei mind minőségi, mind pedig mennyiségi tekintetben nyomon követhetők. A folyamatos eltussolás és szómágia ellenére meg kell találnunk azokat a tényezőket, amelyek életszerű folyamataiban bemutathatják a későbbi évtizedekben történeteket is, de ezt megelőzően az 1960-as évek kulcsszereplőinek közvetlen reakcióit kell feltárnunk és megértenünk. Mindezt azért is meg kell tenni, hogy jól lássuk a – szintén propagandaeszközként használt – úgynevezett „új gazdasági mechanizmus” leple mögötti vidéki életvilágokat. Másrészt azt is feltételezzük, és részben tudjuk, hogy amit az 1960-as évek közepéig, második feléig nem „rendeztek” (lásd a földnyilvántartás eseteit), annak valódi, leplezetlen vonása igazából a rendszerváltozás földtörténeteiben volt/lenne megragadható.

Felhasznált források

Levéltári források

MNL BKML = Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára

XXIII. 2. f. – Bács-Kiskun Megyei VB Pénzügyi Osztályának Tsz-csoportja 1963–1966.

XXIII. 312. – Kecskeméti Járási Tanács VB-ir. 1960.

XXXIII. 5. – MSZMP-ir. 1960–68.

MNL GYMSL = Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára

MSZMP-iratok, 1958–1962.

MNL NML = Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára

MSZMP-ir. 1962–1963.

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

M-KS-288. f. 11. cs. – MSZMP KB Információs jelentések, 1960.

M-KS-288. f. 28. cs. – MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály ir. 1961.

XIX-K-1-af. – FM Losonczy Pál miniszter ir. 1961.

XIX-K-1-y. – FM Földbirtokpolitikai (Földrendezési) Főosztály 1965.

XIX-B-14. – Országos Rendőrfőkapitányság ir. 1969.

MNL PML = Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára

XXVIII. 750. MSZMP-ir. 1960.

⁷⁹ Pártbizottsági jelentés a szövetkezeti és a földtörvény társadalompolitikai hatásairól, 1968. augusztus 3. MNL BKML, MSZMP-ir. Bajai Járás, 2. f. 1968. 11. ő. e. 411. doboz.

MNL TML = Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára
MSZMP-ir. 1962.

MNL VaML = Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára
MSZMP-ir. 1960.

MNL VeML = Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára
MSZMP-ir. 1959.

Publikált források

KSH 1967: *Munkaerőhelyzet megyék szerint 1949–1966*. 1967/15. Statisztikai Időszaki Közlemények 110. k.

KSH 1968: *Helyzetkép az ország községeiről*. Budapest.

Magyar Közlöny 1959, 1960.

Felhasznált irodalom

Acsádi György 1960: Magyarország népesedésének fontosabb adatai az 1958–1959. években (II.). *Statisztikai Szemle*, 1960/11. 1102–1117.

A[ndorka] R[udolf] 1966: A munkások és alkalmazottak keresete. *Valóság*, 1966/9. 71–72.

A[ndorka] R[udolf] 1967: A magyar mezőgazdaság számokban. *Valóság*, 1967/3. 75.

Andorka Rudolf é. n.: A társadalmi mobilitás félévszázados trendjei Magyarországon. In Andorka Rudolf–Hradil, Stefan–Peschar, Jules L. (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest, Aula Kiadó, é. n. 393–425.

Apor Péter 2008: A mindennapi élet öröme. In Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Budapest, Nyitott Könyvműhely. 13–49.

Aronson, Elliot 2003: *A társas lény*. Budapest, KJK–KERSZÖV.

Bauman, Zygmunt 2007: Munka. *Café Babel*, 2007/56–57. 11–23.

Beluszky Pál 2002: Területi hátrányok és „kezelésük” Magyarországon (1900)–1948–1991. In Beluszky Pál: *Vég kiárusítás II. Társadalomföldrajzi tanulmányok*. Pécs, MTA RKK. 71–94.

Benet Iván 1997: Az új magyar agrárpolitika előzményei és jellemzői (II.). *Statisztikai Szemle*, 1997/4–5. 311–325.

Bessel, Richard–Jessen, Ralph 1996: Einleitung. Die Grenzen der Diktatur. In Bessel, Richard–Jessen, Ralph (Hrsg.): *Die Grenzen der Diktatur. Staat und Gesellschaft in der DDR*. Göttingen, Vandenhoeck–Ruprecht. 7–23.

Czetz Balázs 2015: Kollektivizálás Fejér megyében a forradalmat követően. In Horváth Sándor–Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. Budapest, MTA BTK TTI. 111–135.

Csikós Gábor 2019: „Az Isten, az ÁVO vagy a Párt azt tesz velem, amit akar”. Modernizált vagy traumatizált vidék? Kézirat.

Enyedi György (szerk.) 1993: *Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon*. Budapest, KJK.

Erdei Ferenc 1973 (1938): *Paraszttok*. Hasonmás kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.

File Jenő 1964: A mezőgazdasági termelőségvetkezetek differenciáltsága. *Statisztikai Szemle*, 1964/11. 1103–1121.

Gyenes Antal 1968: „Munkások” és „paraszttok” a mezőgazdasági termelőségvetkezetben. *Valóság*, 1968/4. 26–40.

- Gyenesei József 2019: „Kisebb-nagyobb emberi hibáktól ő sem mentes”. A géderlaki téeszelnök. In Majtényi György–Mikó Zsuzsanna–Szabó Csaba (szerk.): *Kommunista kiskirályok*. Budapest, Libri. 294–312.
- Horváth Gergely Krisztián: „Kétségbeesésemben írtam”. Kulákküldözés – kollektivizálás – elvándorlás a Kádár-kori szociográfiában. In Galambos István–Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról*. Budapest, MTA BTK–NEB, 2019. 183–219.
- Huizinga, Johan 1979: *A középkor alkonya. Az élet, a gondolkodás és a művészet formái Franciaországban és Németalföldön a XIV. és XV. században*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Juhász Pál 1965: A mezőgazdasági termelőségvetkezeti mozgalom a falusiak neurózisának szempontjából. In Bartha Lajos et al. (szerk.): *Pszichológiai Tanulmányok VII*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 245–254.
- Juhász Pál 1974: A neurózis morbiditásának emelkedése egy magyar falu közösségében. In Andorka Rudolf–Buda Béla–Cseh-Szombathy László (szerk.): *A deviáns viselkedés szociológiája*. Budapest, Gondolat Kiadó. 504–528.
- Káli Csaba: A zalai kommunista pártelit a „hosszú” ötvenes években. Az apparátus (1945–1963). In Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években 2*. Budapest, MTA BTK–NEB. 577–608.
- Koselleck, Reinhart 2003: „Tapasztalati tér” és „várakozási horizont” – két történeti kategória. In Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz Kiadó. 401–429.
- Ö. Kovács József 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Budapest, Korall.
- Ö. Kovács József 2015: *Vidéki Magyarország 1945–1970. Dokumentumok földről, hatalomról, emberi sorsokról*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Ö. Kovács József 2017: Földindulás. A leplezett kommunista diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben. In Csikós Gábor–Kiss Réka–Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945*. Budapest, MTA BTK–NEB. 19–65.
- Kurucz Mihály 2012: Gondolattörödékek a magyar kollektivizálás főszereplőjéről: a mezőgazdasági termelőségvetkezetekről, mint az eredeti tőkefelhalmozás sajátos formájáról. In Schlett András (szerk.): *Földindulások – sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében*. Budapest, Szent István Társulat. 219–263.
- Dr. Marton Zoltán–Szabó Emilné 1966: Adatfelvétel az elme-idegbetegségekről (I.). *Statisztikai Szemle*, 1966/7. 699–714.
- Máté Gábor 2015: Táj és kollektivizálás. A kisparaszti gazdálkodás felszámolásának táji hatásai az egyházasközi termelőségvetkezet területén. In Horváth Sándor–Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. Budapest, MTA BTK TTI. 157–180.
- Mike Károly–Szepesi Balázs–Ungvári Gábor–Kaderják Anita 2012: Víz, ami összeköt. A történetírás és a közgazdaságtan együttműködésének lehetőségeiről. In Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig*. Budapest, Balassi Kiadó. 13–36.
- Orosz István 2003: A modernizációs kísérletek főbb szakaszai a magyar mezőgazdaságban. *Múltunk. Politikátörténeti folyóirat*, 2003/2. 231–258.
- Ritter György 2019: Paraszttalanítás az észak-dunántúli németeknél a visszaemlékezések tükrében (Emlékanyagközlés és -elemzés). In Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években 2*. Budapest, MTA BTK–NEB. 81–182.
- Romány Pál 1998: Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig. In Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadulásától napjainkig*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Schlett András 2012: Földkérdés a rendszerváltás tükrében. In Schlett András (szerk.): *Földindulások – Sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében*. Budapest, Szent István Társulat. 185–201.
- Scott, James C. 1985: *Weapons of the Weak. Everyday forms of Peasant Resistance*. New Haven–London, Yale University Press.

- Scott, James C. 1996: Az ellenállás hétköznapi formái. *Replika. Társadalomtudományi folyóirat*, 1996/23–24. 109–130.
- Scott, James C. 1998: *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven–London, Yale University Press.
- Szerdahelyi Péter–Udovecz Gábor 1973: A jövedelemképződés körülményei a termelőszövetkezetekben. *Statistikai Szemle*, 1973/8–9. 818–827.
- Szilágyi László 1966: A foglalkoztatottság főbb jellemzői az 1949–1963. években. *Statistikai Szemle*, 1966/1. 29–50.
- Szulovszky János 2019: „Ezekről az esetekről nem nagyon szeretünk beszélni”. Egy nagyhegyesi memoár-író parasztember visszaemlékezései az ötvenes évekre. In Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években 2.* Budapest, MTA BTK–NEB. 453–500.
- Tanka Endre 2012: A posztszocialista agrárátalakulás földpolitikája. In Schlett András (szerk.): *Földindulások – Sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében*. Budapest, Szent István Társulat. 203–218.
- Tischner, József 2000: *A dráma filozófiája. Bevezetés*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Tomka Béla 2009: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Tóth Lajos 2002: Agrárviszonyok 1957–1967 között a jogi szabályozás tükrében. In Tóth Károly (szerk.): *In memoriam Nagy Károly. Acta Universitatis Szegediensis*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem. 391–406.
- Valuch Tibor 2003a: „Községünkben nagy előrehaladást értünk el a szocializmus építése terén”. A történeti parasztság és az életmód változásai Magyarországon a hatvanas években. In Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásáról*. Budapest, 1956-os Intézet. 129–176.
- Valuch Tibor 2003b: Változó idők – szokások. A tevékenységszerkezet, a jövedelem és a fogyasztás átalakulása a magyar falvakban a kollektivizálás időszakában. In Ormos Mária (szerk.): *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Budapest, Osiris Kiadó. 311–322.
- Varga Zsuzsanna 2019: Kényszerpályától a vállalati mozgástér felé. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek első két évtizede Magyarországon 1948–1968. In Demeter Gábor et al. (szerk.): *Magyar gazdaságtörténeti évkönyv 2019. Uradalom – Vállalat*. Budapest, MTA BTK–Hajnal István Alapítvány. 391–410.